

83.3к.23
К35

Бақыткамал ҚАНАРБАЕВА

и

**Мағжан шығармашылығының
фольклорлық қырлары**

31813

Алматы — 1995

ББК 83.3 Қаз.
К. 35

Қанарбаева Б. Мағжан шығармашылығының
фольклорлық қырлары. — Алматы: 1995. 155 б.

Бұл зерттеу — қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаев шығармаларының фольклормен байланысын зерттеген алғашқы еңбек. М.Жұмабаев халық қайнарынан нәр ала отырып, шығыс, еуропа, орыс әдебиетіндегі жетістіктерді пайдаланып, тың да соны ұлттың поэзия тудырды. Осы мәселелерге ғылыми тұрғыдан талдау жасалады, Мағжанның қазақ әдебиетін Абайдан кейін жаңа тұрпатты әдебиет үлгісімен байытудағы жетістіктеріне баға беріледі. Ауыз әдебиетін пайдаланудағы шығармашылық қырлары ашылады.

Сондай-ақ бұл еңбек, 1920 жылдардың басындағы қазақ әдебиетіндегі даму заңдылықтарын баяндайтын оқулықтар мен қолданбалардың қатарын толтырады. Сондықтан жоғарғы оқу орындарын филология, журналистика факультеттерінің студенттерімен ғылыми қызметкерлерге, Мағжан мұраларына күштар көпшілік қауымға арналған.

Жауапты редакті
проф. О. НҰРМА

Пікір жазған фил
кандидаты Қ. Ер

14.05-228(9)

16.04.21 18(6)

ISBN N 5-7667-3681-9
Беспасөз министрлігі

012

КІРІСМЕ

Халық поэзиясы мен жазба әдебиеттің қарым-қатынасы барша әлем әдебиетінің назарында. Әр халық әдебиетінің даму процесі сол халық өмір сүрген ортаның өзгөруімен байланысты. Осы сөзбепті, әдебиет пен фольклордың арасындағы байланыс та мықты қабысып отырады. Ақын-жазушы халық мұнын мұндайды, оның бақыты үшін күреседі. Сондықтан ол халық жүрегіне жақын тұрады, халықтың пікіріне, ойына, үніне әрдайым құлағын түгік үстеді. Фольклорлық мұра - көркемөнер дамуына ұдайы өлеулі ықпал жасап отыратын творчестволық фактор¹.

Фольклор мен әдебиет арасындағы байланыс, әсіресе, орыс әдебиетінде терең, жан-жақты зерттеліп келеді. Ол жайында жоғары оқу орындарында арнайы сабақ өткізіледі². Әдебиет пен фольклордың арасындағы байланысты зерттеген ғылыми еңбектердің қатары көбейе түсуде³. Орыс ғалымдары сонау - Пушкин поэзиясынан ауыз әдебиетінің қалай ықпал еткенін тексеруден бастап, совет дәуірі ақын-жазушыларының шығармаларындағы фольклор әсерін зерттеген еңбектер туғызды.

Қазақ жазба әдебиетінде фольклорлық сюжеттерге шығармалар жазу дәстүрі бұрыннан бар. Осы дәстүр ХХ ғасырдың басында күшейе түсті. Қазақ әдебиетінің ірге тасын қалаған ақын-жазушылардың шығармаларынан кеңінен орын алды. Осыған қарамастан қазақ әдебиет таңу ғылымында бұл тәжірибе әлі жәнді зерттелмей келеді. Шығармалары халық көзінен тасаланған. Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынұв, М.Дулатов, М.Жұмабаев тумындылары түгілі, С.Сейфуллин, І.Мансұтқұров, Б.Майлин, М.Өуезов, Ғ.Мүсірепов тәгізді жазушылардың шығармаларындағы фольклорлық дәстүрдің күні бүгінге дейін жүйелі зерттелмеуі - қымшыларлық жай. Бұл жайында арнайы зерттеліп, жоғары оқу орындары үшін жазылған оқулықтар

жоқ.

Біз сөз өткелі стирған Мағжан Жұмабаевтың поэзиясындағы әдебиет пен фольклордың арасындағы байланыс мәселесі бұл елшіліктерді толтыруға себепкер болар деген үміттеміз. Мұның өзі жиырманшы жылдардың бас кезіндегі қазақ әдебиеті мен фольклор арасындағы байланысты сипаттап, анықтауға да қолқабыс өтуі тиіс.

Жиырманшы жылдарда қазақ әдебиетінің жанрлар жасау процесінде фольклорға ерекше назар аударылды⁴. Ауыз әдебиеті жайында газет-журналдарға, үлкенді-кішілі мақалалар жариялана бастады⁵. Қазақ фольклорын жинап зерттеу, бағалау жақында көптеген пікірлер айтылды. Бұл қазақ әдебиетіндегі сюжеттер мен мотивтерді көптеген адамдардың өз шығармаларында реалистік тұрғыдан көрсетуіне ықпал өтті. Фольклор мен әдебиеттің арасындағы байланысты зерттеушілер ақын-жазушылардың шығармаларындағы сюжет, сарын, образ жасау тұжырымдарына, табиғатты бұрметтеу көріністерінен көркемдік болмысынан, баяндау, тәсілдерінен, композициялық құрылысынан, фразеологиялық сөз тіркестері, халық әуендері т.б. ерекшеліктері негізінде зерттеліп жүр⁶. Біз Мағжан поэзиясындағы әдебиет пен фольклордың байланысын сөз тіркестері, жұмбақ, мақал-мәтел, бесік жыры, шешендік сөздер, аңыздық сюжеттер негізінде қарастырамыз. Оны пайдаланудағы ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Қазақ әдебиетін жоғары деңгейге көтерген Мағжан Жұмабаев /1893-1933/ шығармаларының қазақ халқы, қала берді, бүкіл түрлік төктес халықтар үшін маңызы зор. Өзіндік стилімен, өзіндік қолтаңбасымен әдебиетке көлген Мағжан, сол замандағы ұлы проблемаларды алға тартты, өркін поэзияның тамаша үлгілерін жасады.

Біз Мағжан шығармашылығының фольклормен байланысын зерттеуде, өзіндік стилін, тәсілін айқындауда, сол кездегі ақындардың шығармашылығын үгілдік. Ол Мағжанның фольклорды пайдалану әдістері мен ерекшеліктерін айқындауға мүмкіншілік берді. Мағжан төл әдебиетімізден тысқағы, басқа елдердің фольклорды пайдаланудағы озық үлгілерін де жете қадағалап отырған. Оның ішінде орыс әдебиетінің Мағжанға жасаған ықпалын ерекше айтып өту керек. Міне, осы мәселелерге еңбекте тұңғыш рет ғылыми тұрғыдан талдау жасалып, баға беріледі.

Зерттеудің теориялық және методологиялық негізі бұрынғы КСРО ғалымдарының толымы ой-пікірлері мен республикамыздың белгілі әдебиет зерттеушілері және фольклористерінің ғылыми еңбектері болып табылады. Соның ішінде, Мағжан творчествосы ақталғаны бөлі, өнімді еңбек етіп, ақын шығармашылығын халыққа соны қырынан танытып жүрген ғалымдар: М.Базарбаев, Ш.Елеуенов, Р.Бердібаев, С.Құрбаев, Р.Нұрғалиев, Ө.Күмісбаев, Т.Қожақеев, Э.Қабдолов, т.б. зерттеушілердің еңбектері тікелей басшылыққа алынды.

Сондай-ақ аталған еңбек қазақ әдебиеті мен фольклор байланысының сипатын танып білуде. "Мағжан және фольклор" деген тақырыпта, жоғары оқу орындарының студенттері үшін арнаулы курстық семинарларға, жырмасынның жылдардың басымдағы қазақ әдебиетінің даму заңдылықтарын баяндайтын оқулықтар мен қолданбалар үшін материал бола алады.

БІРІНШІ ТАРАУ

АҚЫН ЛИРИКАЛАЙ ДҒДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ АЙЫМЫҚТАР

Мағжан қазақ әдебиетінің қалыптасуында ежелгі сақ, ғұн, түрік, қыпшақ дәуірімен бастау алған ауыз әдебиетінің рөліне ерекше ден қойған. Халқымыздың аса бағалы рухани байлығы деп бағалап, оны сақтауға айрықша мән берген. Бұл ойымызды ақынның мына пікірлері де бекіте түсті: "Өткен дәуірдегі төңіздегі тұңғыш әдебиетіміздің бізге бұл күнде адасқан ұшқындары, тентіреген тамшылары ғана жетіп отыр. Көбі, көбі болғанда ең сұлулары ұмытылған, желдей өскен жыраулармен бірге топыраққа айналған. Баяғыда отыз күн, отыз түн айтылатын Қобыландылардың ауызда адасып, азғантайы ғана қалған. Талай күндерге созылған ертегілердің басы қайырылып, аяғына кетіп, шоп-шолақ болып қалған. Талай жүйріктердің тұңғыш таза толғаулары - араб, парсы, сақт-сауанның сөздері араласып, балдыр-батпаққа айналған..

Бірақ, талайлар ұмытылып қалды д.п қанша өкінгенмен, әлде болса да ауызда аман қалған әдебиетіміз талай елдердің ауыз әдебиетінен бай. Өлі де болса ауыз әдебиетіміз, біз елдің жазба әдебиетіне негіз болуға қараулық. Өзінің ауыз әдебиетін негіз қымай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемейтін емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Алдымен сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті. Негізі берік өз еліміздің әдебиеті боламын десе, өзіміздің ауыз әдебиетімізге қайтуға міндетті"⁷.

Бұдан мағжанның халық ауыз әдебиетін өз шығармаларында пайдалану себебі айқындалады. М.Жұмабаев фольклорлық мұраны жинаумен өзі тікелей айналысқан. Мәскеуде жоғарғы әдебиет-көркем өнер институтында оқып жүрген кезінде, батыраулар жырының көп томдығын құрастырып, кіндік баспаға ұсынады. Бірақ әлдебір себептермен

баспа бетін көрмей қалған. Ол еңбек оқырмандарына Мағжан қолымен әлі жеткен жоқ.

Сондай-ақ халық арасындағы ақын-жыраулардың еңбектерін жинап, оны оқырмандарға таныстырумен де айналысқан. Оны - "Базаар жырау", "Ақан сөзі", "Әбубәкір ақсақал Диваев", "Наурыз" туралы мақалаларынан да байқаймыз. Базаар жырау туралы мақала жазу себебін былай білдіреді: "Бейкүнә" ұмытылып бара жатқан ақындаудың біреуі - менің бір-екі сөзбен таныстырайын деп отырғаным Базаар жырау деп айта келіп, оны не үшін өзіне құрмет тұтатынын төмендегіше білдіреді: "Шәрі елдің шын баласы ғой Базаар. Өз шөгіні толғап отырып, елдің шөгіне түсіп кетеді. Кешегі көкжал Кененің ер ұлы Сыздық "өлім" деп жортып жүріп, шөмекей ішіне барса керек. Сонда Сыздық бастаса гәуірден құтыламыз деп жалпақ өліммен бірге Базаар жырау да қуанғанға ұқсайды"⁶, - дейді.

Қазақ ауыз әдебиетін, этнографиясын жинап, қазақ өліне сіңірген еңбегі үшін Диваевқа деген шексіз алғысын білдіре келіп, оны қазақ оқырмандарымен былай таныстырады: "Әбубәкір ақсақал қырық жыл бойына қазақ-қырғыз өлінің өл болуын тілеген Әбубәкірдің әдебиет, жол-жора жинау жолына кіруінің мәнісі осы. Әбубәкір ақсақалдың қазақ-қырғызға қымбаттығы өткен еңбегінің ұшан теңіздігінде емес, адал ойлы қамқор болуында. Қазақ-қырғыз өлін, аузын арандай ашып жұтып жатқан патша өкіметі, қазақ-қырғыз өлінің жақсы жағымен, төрең жанымен, сұлу сөзімен Әбубәкір бастырған әдебиет арқылы танысқан"⁷, - деп көлтіреді.

Мағжанның фольклорға бауына тағы бір себеп ретінде, М. Әуезовтың мына пікірін көлтіргеніміз жөн секілді: "Халық бір түрлі тұрмыстан екінші бір тұрмысқа көшкен соң, бұрынғы қолданған әдет-

ғұрып, түрлі пәсімдер тотыға бастайды. Бұрынғы сауықшыл кездегі ауыздан ауызға, көшіп жүрген өлең, жыу, тақпақ, мақал, айтыс өлеңдер сияқты халық әдебиеті жойыла бастайды.

Екінші, бөгде отырған халықтармен кәсіптегі біу, қатынасы мол, болған соң, олардың салттары да зор әсер беріп, бұрынғы тұрмысты үсті-үсті тотықтырады. Көйінгі жаңа буынның жастары көршілес халықтың салтын әуес қылып қолдана бастайды. Содан көрші отырған халықтың түрлі пәсімдері, өлең-жырлары тарала бастайды. Осы ретпен халық бұрынғы кездегі салтынан, қолданып жүрген халық әдебиетінен айрылады¹⁰.

Фольклорды пайдалануының үшінші себебі - халық ауыз әдебиетін халықтың санасын оятып, сол арқылы әлеуметтік орта мен қоғамдағы орын алып отырған келеңсіздікке қарсы күресетін құрал деп түсінді. Ақынның 20-30 жылдар аралығында жарық көрген "Батыр Бала", "Оқжетпестің қиясында", "Қорқыт", "Қойлыбайдың қобыз", "Ертегі", "Қанышбай қысасы" поэмалары арқылы, қазақ әдебиетінің генетикалық нәзі ұлттық қайнақта жатқандығын дәлелдейді. Осы жылдар аралығында Мағжан ығармаларының бай қазынасы жасала, мұның өзі, ауыз әдебиетінің бөделін кетеруде пайдасын аз тигізген жоқ.

Мағжанның фольклорды пайдалану әдісін творчествосының даму, қалыптасуына байланысты екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең - 1920-шы жылға дейінгі, екінші кезең - 1920 жылдан кейінгі. Бірақ, сөз жоқ, бірі екіншісінің дамытылған, жақсара түскен жалғасы.

Ақынның 20-шы жылдарға дейінгі өлеңдерінде халық ауыз әдебиетінің кіші жанрлары мен діни түсініктен туған төңеулері басым келеді.

Біз Мағжан ығармаларынан фольклордағы бақытсыз әйел тақырыбына біраз қалам тартқанын байқаймыз. "Домбыра", "Зарлы оғлу",

"Мәмила", "Шын сорлы", "Мас келін", "Алданған сұлу", "Тілегім" деген өлеңдерінде әйелдің ауыр халін көрсетіп, әйелмен мұңдасқандай, әйелді аялағандай, есіркегендей, оқушыларының жанын ашытқандай мұң бар, зар бар. Аталмыш өлеңдер фольклордағы әйел төңіргісі тақырыбына ұқсас келеді. Бірақ мұндағы ерекшелік, әйелдердің образы, фольклорда кездеспейтін адам характері мен психологиясын суреттеу арқылы ағилады. Әрті жырланып отырған мәселеге авторлық көзқарасын білдіреді.

Ұлы Қазан төңкерісіне дейін қазақ қыздары қалың малға сатылды, қалың малдың иланы көзінде ақынды да қинаған, Мағжанның бірінші әйелі Зейнеп қайтыс болғаннан кейін әкесі Бекен Қызылжардың байы Қуанышев Дәуліге құда түсіп, қызы Жәмиланы айттырады. 1922 жылдың октябрь айының аяғы кезінде Мағжанның мұқаметжан деген інісі, Тұраш дейтін жездесі, тағы бірнеше кісі Жәмиланы алып келуге келеді. Мағжанды іздейді. Мағжан жоқ болып шығады. Екі жақтағы құдалау қатты ренжіседі. Сөйтсе Мағжан, Хасан деген сол қаладағы башқұрт байының тесірі Зылиқамен Уфа, Челябині жаққа кетіп қалады.

Кейін Мағжан өзінің осы әрекеті үшін Жәмиланың алдында көшірім сұрағандай болып, Жәмילהға деген ақнау өлең жазады.

Жәмиле!

Мұнша неге жүдөдің?

Бетінде тамшы қан жоқ қой,

Жаралы ма жүзегің?

Тегінде төрең зар көп қой! -

деп сұрай отырып, қалың малдың құрбаны болған, күллі қазақ қыздарының қайғылы тағдырының картинасын жасайды. "Асық иізу" өлеңінде де пайғамбар хасаннан асқан жігіт ағасының он жасқа ен-

ді тола бастаған жас қыздан дәмеленген ішкі үмітін оның моно-
логы арқылы бөреді. Оған үйленгеннен кейін, әй қатын, бөрі
көл деп шақырсам, ол бірдеңеге айналып келмей қалса, тістеніп
барып жөлкеден теуіп-теуіп жіберсем деп қиялдайды. Ақын оның
қиялы арқылы ұзатылып барған жерлерінде де қыздарды ауыр тір-
лік қарсы алатындығын аңғартады.

"Жас келін" өлеңінде жат ортаға келін болып түскен келін-
шектің анышты тағдыры суреттеледі. Бетен жанұя мүшелеуі түгі-
лі, ауылдың үлкенді-кішілі адамдарына жағу үшін, қазақтың бау-
лық дәстүр-салтын сақтап, аш қалса да жақ ашпай көне бөретін
күйкі тірлігінің реалды суретін бөреді.

Сондай-ақ ақын, азамат соғысының да, қазақ қыздарының тағ-
дырына тигізген көзі ықпалын байқаған. Оны "М-ға деген өлеңінен
аңғарамыз. Өлең - Мағжанға айтырылған Мәмиланың апайы, Әмина-
ға арналған^{II}. Қыздардың әкесі - Дәули, Чехоолования ылаңы кө-
рінде 48 бөлмелі, екі қабатты үйін қонақ үйге айналдырған.
Әмина - осы қонақ үйге келген офицерлермен көңіл қосқан екен
деген ел арасына сыбыс тарал көтеді. Осы қызға әйгілі Шорманов-
тың тұқымы Асфандияр /граф/ гаушқ болып, қат жазып жүреді екен.
Кейін Әминаның артынан өрген сөзді естіп бармай көтеді. Осы
қызы Мағжан да ұнатқан тәртібі, оны өлеңнің сөздері аңғартады.

Мәмилага үйленбеуіне бұл да себепкеу болса көрек. Кейін
М.Әуезов өзінің "Кінәлі бойжеткен" әңгімесінің сюжетіне прото-
тип етіп алады. Азамат соғысының ылаңын сол кездегі ақын-жазу-
шылар өз шығармаларында әр қырынан көрсетті. Мәселен Ж.Аймауы-
тов "Ақбілек" романында Ақбілектің ақтардың қолына өріксіз тү-
суімен суреттесе, Мағжан жәңілтек қыздың өренетін "интернацио-
нальный жүрегі бар" деп мықымдай көкөтеді.

Бұдан өзге калықтармен араласуымыздың жастарымыздың, оның ішінде әйелдердің тағдырына айтарлықтай әсерлері болғандығын байқауға болады.

Мағжан поэзиясының дамуының алғашқы кезеңіндегі қалам тербеген мәселесінің бірі - жер. Туған жерге арналған, өнер-білімді насихаттаған бірқатар өлеңдері осы көздің жемісі. Қазақ жеріне орыс мүжықтарының ішкерілей еніп қала, дөревиң сала бастауы сол кездегі қазақтың оқиған интеллигенцияларын толғандырмай қалған жоқ. 1905 жылдың 9 июнінде Ресей империясы қазақ пайдамындағы жердің артығын алу тұрасында бұйрық шығарады. Ол "Низам бұйрығы" деп аталады¹². Ол бұйрық бойынша қазақ жері, байлар мен көдейлердің мал басына ыңғайланып, жердің шұрайлылығына қарай бөлінуі көзек еді.

Бірақ, бұйрықта айтылған баптау іс жүзінде орындалмайды. Көріністе мал бағатын отты жерлер тартып алына бастайды. Қазақтар тастақ шөлді жерлерге қарай шегіндіріледі. Орта шаруалар өзіне бөлінген жерлердің тарлығынан мал басы кеміп көдейленеді, қайсы бірі шай-қант шүбөекке қызығып жер жалдап, мүжықтарды іштейне кіргізеді¹³. Сөйтіп біртіндеп қазақ даласы орыс мүжықтарының екпіндеген легінің топталған жеріне айнала бастайды. Низам бұйрығының 12-бабында "бұйрықтан тысқауы істейген істей жолсыз болсын"¹⁴ деп атап көрсетілген. Бірақ бұл бұйрық калық ішінен кеңінен насихатталмайды, сауаты шамалы калық патшаның жарлығына бас иіп көрі ығысып көше береді. Одан қалса жерге таласып қырқмса бастайды.

Патша саясатына калық аузын ашпай, наразылық білдірмей көне беруді, қазақ жерінің өртеңгі тағдырын ойлаған Мағжанның жанын күйзелтеді. Егер калық сауатты болса мұндай күй көшпес едік,

жөзімізді тартып алуға мүмкіндік бермес едік" деген іштей тоқтамға келеді. Кінаның барлығы халықтың сауатсыздығында деген оймен. "Сорды қазақ" өлеңінде:

Байқұс қазақ бас көтеріп тұра ма?

Көңілі түсіп, білімге мойнын бұра ма?

Күні туып оң жағынан, солдан - Ай,

Оқуменен жайнатып дүкен құра ма?

деп армандайды.

Ел басқарып жүрген азаматтардың жөз=суынан айырылып жатқанымен ісі болмай, өз іштеріндегі алауыздықтармен әуес болуы, жөз белінісі көзінде паца бөрің, алді қазақ, әлсіз қазақтың жөзінен өздеріне молаырақ қаратып алуы, өлдің ішінде ірікті туғыады. Болыстыққа талауы сол кезеңнің ауруына айналды. Ол әрине Мағжанды толғандырмай қоймады. мақ=жақ болған өлдің басын біріктіру мақсатымен өісі қазаққа арналған "Қазағым" атты арнау өлеңі сол кезде туады.✓

Матша өкіметінің қазақ жөзін а / туралы шығарған Низам бұйрығы негізінде Ақмола, Семей, Торғай, Орал өңірлеріне жөз аурған мұжықтар тығыа қоныстандырыла бастайды. Оның бір ықпалы Қызылжау жөзіне де тұзағын тастайды. Қазақтың өз жөзінен тықсырлуының заңдабын ақын өз үйінің ошағынан да көреді. Өкесі Бөкен мен оның ағасы Төлпекпай /Нұрмағамбет/ өнеуінің арасында өріске, Сасықкөлдін суына талауы - ағайын арасына ірікті салды. Ақын бұл әлеуметтік қайшылықты тудырып отырған Россияның отарлау саясаты өкенін таны білді, соны жұртқа түсіндіруге тырысты. ✓Тығырықтөн шығудың бірден=бір жолы халықтың саяси санасын ояту өкендігіне көзі жетті. Ол үшін халықтың білім көзін алу мектептер мен мәдрөсселер салу деген іштей тоқтамға келеді. Мағжан

поэзиясының алғашқы кезеңінде - ағартушылық ағымының күшті болуы да осыдан.

Қазақ ертегілерінде аңшылыққа байланысты сюжеттер көп.

Солақдың қай-қайсысында болмасын аңшы, тек аң атып күнелтуші емес, халқын асыраушы, "Көңқұла атты Кендебай", "Қамбар батыр" жырындағы Қамбар, Құламеуergen, Нанбатыр бәрі де ақылды кәсіп етіп, кейіннен ерлік жасап батыр болады. "Ұлан" өлеңінің қысқаша мазмұны да осыған ұқсас. Өлең - Мағжанның жақсы көретін ақын інісі, Бернияз Күлеевке арналған. Бернияз - тым қысқа ғұмыр кеше де, аз уақыт ішінде отты жырлармен халқының көңілінде қалған. Тірі болса, қазақтың аса ірі ақындарының бірі бола ма еді? Ақынды іштей толғандырған осы ой. Мағжанның оны Ұлан деп атауының бір сыры да осы. Келешегінен мол үміт күттіргендігінен. Бернияздың өзіне-өзі қол жұмсауы, сүйген қызына әкесінің рұқсат етпегендігінен деген пікірлер айтылғанымен де, қайсыбір деректер ақын өліміне өзге де себептер болғанын байқатады... Бірақ, Мағжан тарихи шындықты айтуды мақсат тұтпаған. Өлеңде анасының үйде тыныш отыр деген тілегін қабыл алмай, Ұлан аңға шығады. Мауымен кездесіп, найзаласып, қылмытасып ерлікпен қаза табады.

Ертеңде аңға шыққан мөргендер өлмейді. Өлеңде Ұланның өлуі, ақынның фольклорлық сарынды сақтай отырып, көне тақырыпты жаңаша жырлауы, фольклорлық әуенді әлеуметтік ойды танытатын, идеялық мәнде қолдану. Өлеңде - философиялық терең мән бар... Ұланның алған бағытынан қайтпайтын бізбеткейлігін ержүректілігін жастарға енеге еткендей. Өлең фольклормен стилистикалық жағынан ғана емес, образды мінездеуі арқилы да байланыс құрған. Мұндағы бір жолдың екі рет қайталануы оқушылардың назарын аудару үшін қолданған автордың әдісі. Мағжанның бұл әдісін, "өз-

гелеудің назарын қайталанған сөздеуге аударудағы әдіс деп бағалаған А. Байтұрсынов өз еңбегінде.

Ал "жарыма" өлеңінен ертегілердің сарыны аңғақылады.

Мен жарым, ұзақ, қиын түстім жолға,
Алдымда түпсіз дәрия, соғ да, оғ да.
Бетпақ шөл: сусыз, отсыз, қайнаған құм,
Ысқырған жылан, шаян, оң мен солда.
Өткелсіз, қарлы, отты таулар асқан,
Мейрімсіз табан тілеу қия тастау...
Кім білед, қуат құрып, арып-талып,
Төгетін күндер болау ыстық жастау.

Сол күндерде шыда, қолыңды бәу, өгеу ол қиындықтады бірге кетеруге қажық-қайратың жетпесе, осы күннен ойлан деп ұсыныс жасағандай болады. Ақын өзінің алғашқы жұбайы Зейнеппен осылай іштей сырласады. Бұл - Мағжанның Ұлы Қазан төңкерісіне дейінгі жылдардың өзінде-ақ, өзінің шығармасының идеясы мен тақырыбын; саяси көзқарасын айқындап алғандығы байқатады. Қазақ халқының дербес мемлекет болуы үшін күрестің соқпағы мен сурлеуіне өз-өзін мықтап дамындағанын, қысқа гүмұрында ел мүддесімен өмір сүруді, алдына мақсат етіп қойғандығын аңғарамыз.

Ертегілерде, батырлар жырында, жоғрыққа шығуға дайындалып жатқан батырға, әйелі оның алдында қандай қиындықтау болатынын күні бұрын болжап айтып береді. Мысалы, Тестіктің алдында не күтіп тұрғанын Кенжөкей болжап береді. Өлеңде фольклорлық дәстүр бұзылады, ұлы мақсат жолында алдында қандай ауыр күндер толып тұрғанын сөзген ақын, жарын соған әзірлейді.

Фольклорлық сюжетке құрылған өлеңдер

Ескендір халында халық арасында неше түрлі аңыздар, әпсәкәлдер миканттар өте ерте заманда пайда болған, бүкіл шығыс пен

Батыс елдеріне жайылып кеткен. Солардың негізінде, кейін орта ғасырларда және бүтінгі уақытта да сан алуан әдеби, тарихи шығармалау жазылып, атақты қолбасшы-жигангер барынша дәріптелген.

Қазақ арасына тараған Ескендір жайындағы шығармалардың сюжеті үш түрлі¹⁵. Бірінші сюжет - Ескендір патшаның басында мүйіз бар. Мүйізінің бау өкендігін өшкімге білдірмеу үшін, шашын алғандардың бәрін өлтіріп отырған. Солардың ішінен біреуі тірі қалады. Күндердің бір күнінде әлгі шаштағазшы құпиясын жасыра алмай, құдыққа барып: "Ескендірдің мүйізі бар", - деп айғайлайды. Құдықтан қамыс естиді, онан жел естиді. Сөйтіп "Ескендірдің мүйізі бар!" деген құпия өлге таралып кетеді. Әрине фольклор болғандықтан бұл сюжеттер әр вариантта әртүрлі айтылған. Ескендірдің мүйізі кейде есек құлағы сияқты болып келеді немесе оның мүйізін жария етуші қамыстан жасалған сыбызғы деп те айтылады, болмаса оның мүйізі қасиетті болған деп те бағдалады.

Мағжанның "Ескендірдің екі мүйізі" өлеңінің сюжеті "Ескендір Зұлқарнайым езінің дұшпандарын нәмен жеңгені"¹⁶ туралы вариантына келеді. Бұл - Ескендірдің екі мүйізі жайлы айтылатын төртінші аңыз.

Халық аңызында Ескендірдің арақ ішіп, мас болуы туралы айтылмаған. Ал өлеңнен патша шарап ішіп, шалқып отырып, шаштағазды өлтірмей жіберіп алды деген ой туыс болады. Бұл - ақынның халықтық сюжетті өзі өмір сүріп отырған қоғамның көлеңкелі жақтарын көрсету үшін қолданған әдісі. Ескендірдей ел билеген алып патшаның түбіне жеткен - арақ. Егер ол арақ ішпегенде сыр дабыра болмайтын еді дегенге саяды, алдыңғы шашта-

қаздақтың бәрін елтіріп, соңғысын тіуі жіберуінің негізгі бір себебі ретінде алады. Сондықтан арақ құмарлықтан аулақ болындар деп ғибрат айтқандай болады.

Екіншіден, Мағжан аңыздық сюжетті пайдаланғанда - тәу-биелік мәніне назар аударған. Шаштаның - мүйізді көрдің бе, дегенінде, көрмедім деп сөз тауып Құылып кеткен, шаштағаз-дың, соңынан аузына ие бола алмауы, оның түбіне жеткенін, сон-дықтан жел сөзге дуес болмай, берген уәдеге бәрік болу керек дегендей болады.

Есің болса, жолдасым,
Бола көрме шаштағаз.
Асылмасаң да ағашқа,
Болум анық дос аразі "

деуі содан.

Осы сюжетке кезінде Абай да қалам тауытқан. "Абай шығар-масында Ескендір: ашум бау, екінші бау, жаза басум бау, күді-гі бау адам. Ол көп елдерді жаулап, өзіне бағындырып, талан-тараяға ұшыратқан қаһарлы хан ретінде саналады. Ол - көпке дейін жаугершіліктен тиылмаған; қашан көрметті іс көргенше, ақылға мойындамаған, найзаның ұшы, қылыштың қызын жұмсап, жұт билемек адам болып көрінген.

Абай Ескендірді сөз ету арқылы өктемдерге, өл жаулауға құмартып, жаулық сағынып тұратындарға деген ойын ашық айтқан. Олар өздерінің бүліншілік ісіне мәз. Сондықтан ондайлардың қауіпті ісінен сақ болу жән демек".

Абайдың "Ескендір" поэмасының Мағжан өлеңіне де ықпалы болғаны байқалады. Өйткені тарихтағы қаншау Ескендірдің, Абай поэмасындағы ашулы Ескендірдің бейнесін жасауында ұқсастықтау-

да, айырмашылықтарда бар. Абай:

Ертегі өрте күндөрдө,
Ескендір атты хан болған.
Бөсіктен көргө кіргенше,
Көргені қызыл көп болған.

деп оның жаугершілік, шапқасшылығын айтып, Мағжан:

Заманында Ескендір,
жөті ықылымды билеген,
Асқан алып, киелі,
Түссө де отқа күймеген,-

деуі Ескендір жайлы басқа аңыздар мен де тағыс болғанын аңғау-тады.

Бұл шумақтың соңғы өкі қолы Ескендірдің қасиеттілігі туралы аңыздардың негізінде айтылса керек. Алайда, Абайдан, Мағжанның біу ерекшелігі, Ескендірді өл жаулаулы қанышар ретінде біу жақты суреттемейді. Жақсы болсын, жаман болсын тарихта өз орны, өзіндік ерекшелігі бар іуі тұлға ретінде бағалайды. Келер ұрпаққа да солай жөтуін қалайды. Сөйтпін тарихи Ескендірдің іс-әрекетіне баға беруден бас тартпай, Ескендірді танып-білуді оқырмандардың өзіне қалдырды.

Мағжанның фольклорлық сюжетке құрылған өнді Біу өлеңі "Зуһра" деп аталады. Зуһра жұлдызының шайда болуы туралы өл ауылыңғы аңызды К. Михайлов "Туркестанский вестник" газетінде жариялайды. Оның қысқала мазмұны былай айтылады:

"алы біу күні өзінің көмекші пайғамбарлары Михайл мен Жөбірейілді шақырып алып: "Сөңдер соңғы кезде мені снйлағанды қойдыңдар, мені құрметтеуден де қалып барасыңдар. Мен сөңдерді жазапаймын, өрі жазып ауылып қолданамын", - дейді. Сөйтпін.

31813

17

Северо-Казахстанская
Областная библиотека
им. С. МУКАНОВА
г. Петропавловск

Михайлді - Мұфти, Мәбірәйді Қазі етіп жердегі адамдарға жібереді. Екеуі мұсылмандардың аса тығыз орналасқан бір қаласына келіп түседі. Содан Алланы аумадарынан тастамай, құдай ісін жердегі қалыққа насихаттап қызмет істеп жүріп жатады. Халық арасына әділ тәреліктеуі аңыз болып тарала бастайды.

Күндөудің күнінде олар тұрғалы сол қалада тұратын Зұлға деген ақылды, әрі сұлу келіншек естиді. Зұлғаның әкесі, өзі бай, бірақ үскініс, әрі бүкір Әбу Қабурбөй дегенге қалыңмалға сатқан екен. Бірақ Зұлғаның ақылдылығы мен көркін місе тұтпай, өзінің байлығына масалтанған Әбу Қабурбөй, Зұлғаның көзіне шөп салып көрінген әйелге бара береді. Оны естіген Зұлға назаланады да: "мына шариғаттың жолынан тайған, найсап күйеуімнен айырып бөт" - деп мұфтиге келеді.

Зұлғаның сұлулығын көріп, өсінен айрылған мұфти: "Егер менің тілегімді дәл қазір орындасаңыз, ол оңбаған күйеуіңізден айырып берейін", - деп уәде береді. Зұлға оның ұсынысын орындаудан бас тарттады. мұфтиден көңілі қалған Зұлға өнді Қазига барады. Ол да сұлу келіншекті көргеннен оған ғашық болып: "Егер менің көңілдесім болуға келісім берсеңіз, күйеуіңізден айырып берейін", - дейді. - Сіадің тілегіңізді орындасам, күйеуімнен артылғаным шамалы болады", - деп оның да ұсынысын қабылдамай тастайды. Үйіне қайтып келген Зұлға дәрменсіздіктен зарланып, дауыс салып жылайды. Оның зары Алланың құлағына шалынады. Зұлғаға жасаған қыастықтары үшін "жер бетіндегі адамдардың саясық иісіне тұншығыңдау", - деп мұфти мен Қазидың бастарын жерге қаратып салбыратып қояды да, арын таза ұстаған Зұлғаны жұлдызға айналдырады.

Оның таң алдында көрінетіні - мұфтиге, көш бата көрінетіні - Қазига барған кездері екен. Аспаннан жарқырап көрінген

кезінде жәз бетіндегі көргөн қайғы-қасіретін есіне алатын болса керек. /Михайлов К. Зүһра жұлдызы жайлы. Туркестанский вестник. 1913, №136, Ташкент/.

Ақынның бұл аңызбен таныс екендігін, өлеңнен байқауға болады. Бірақ сюжет мәлісі толық алынбаған, өресіне Зүһраның аз тазалығын қарындасы Ғазизаға өнеге етеді. Өлеңде: "Зүһра" деген сұлу қыз, күнде аспанға қарап, жұлдыз болғысы келіп жалайды, оның тілегін Тәңірі қабыл алады. Түнде ұйықтап жатқанда періште көктен ұшып келіп, оны оятуға қимай, бетінен қанатымен сипап етеді. Сол сәтте-ақ ол жұлдызға айналады деп келтіреді.

Зүһра арманына жетіп, аспаннан сәулесін төгіп, жерге қызмет етіп тұр. Сен де сол тәрізді жан тазалығыңды сақтай біл, оқып білім алып, халқыңа адал қызмет ет, жұлдыз болып нұрыңды шаш деп қарындасына білімді ғибадат етеді,

Қазір бұл жұлдыздың аты ұмытылған. Оны - "Юлпан /Венера/, - деп атайды. Шамасы, бұл атты ертедегі түрік тектес халықта қойса керек. Мағжанның оны ескі атауымен алған себебі - ұмытыла бастаған өсімді ел есіне түсіруді көздегендіктен болау.

Мағжан поэзиясында діни сөздердің мол көздесуіне әртүрлі себептер ықпал еткен тәрізді. Бірінші, атасы Жұмабай - Меккеге барып, қажы болып қайтқан адам. Мәс Мағжанның санасына құдайға, аллага, тәңірге табынуды ықпал сіңіруді содан болуы мүмкін. Өсе келе медреседе оқиды. "Медресе Ғалияның" оқытушылары Мысырдан, Стамбулдан оқып шыққан татау ағалылары болған. Өздері ислам бұлағынан су ішіп, мұсылмандықпен уланған татау оқытушылары шәкірттерін де сол рухпен тәрбиелейді. Екінші, ақын өзі сүйіп құрметтеген Ақан сөзі шығармаларында діни сөздердің көп қолданысын еске алсақ, оның да ықпалы болуы ықтимал.

Ішіншіден, Мағжан өліктегіш ақын, ең алдымен оқыстың түрлі ақын-
дарына өліктеген. Оқыстың мұжығынан шыққан төңкерісшілер өлең-
дерін Ғайсасыз, Жәбірейсіз, Мәкелісіз, Әулие Николайсыз жазып
шыққан жоқ¹⁸.

Төртіншіден, қазақ ішінде қожа, молда биі жағынан діншілдік
ті ексе, екінші жақтан дінсіздікті елүмі тентістер аз емес, ол
жағанды толғандырмай қалмаған. Мағжан екі сөзінің бірінде
"алла, жасаған, пайғамбар, періште, иман, құран, ғарыш, ұяң-
бақ, ібіліс..." деген сөздерді келтіреді. Қандай дінсіз ақын
болса да, сөзді күшейту үшін халықтың ұғымымен есептесу үшін
қін лұғаттарын алудан қашпайды. Өйткені бұқараның екі сөзінің
бірі құдайсыз келмейді¹⁹.

Бесінші, ақынның немере қызы - Ұлжан Жұмабаеваның айтуына
қарағанда, аталағы Жұмабайдың арғы әкелерінде, аруақ қонған қа-
сиетті адамдар болған. Жұмабайдың қажыға баруына да сол себеп-
тер болған көрінеді. Ал Әбілмүсілімнің бойында көрінімділік қл-
сиет болған. Мұқаметжан суырмн салып өлеңдер де шығарған екен.
Бірақ соңына түсіп, өлең жазбаған көрінеді. Сәлімжаным /Салтай/
Булаев ауданының адамдары көзінің тірісінде "жып" деп атаған²⁰.
Салтайдың бойында да биокуат күші болған. Енді осыған ақынның:

Жан-жақта көлеңкелер көлеңкелі,

Көзіме әлденелер еленеді.

Жүрегім дүрс-дүрс соғып айта бергім,

Айтқаным: Аян берді, өлең берді!" -

Деген өлең жолдарын қоссақ, Ұлжаның қателескенінен бейқайшы.
Бүгі, біздіңше, Мағжан діннің тәрбиелік мәніне де назар аудартқан
тәрізді.

Мағжан поэзиясында тәңірі сөзін VI рет қолданған. Қолдану

аясы әртүрлі. "Қанышпай қысасы" поэмасында, Қанышбайдың әйеліне жасаған қиянатына адам баласы түгілі, тәңірінің өзі Тобал мұндай итті көрмедім деп күйінеді. "мазғы таң", "Мен соғлы" өлеңдерінде, ісімді оңға бастырмадың, қысым көрсеттің, білімсіз қалау ма өкөнмін деп ақын тәңіріге налиды. "Тілегім" өлеңінде, жақсылық пен жамандық алмаспай өз орымымен тұрса, сенін алдыңда басымды иеу өдім" деп тәңірмен сықласады. "Ауу" өлеңінде, жаным күйді, ішім шоққа толды, дөңеге өм тапқанда, жанға өм таппадың деп тәңіріге назаланады. "Өмір" өлеңінде, адамға аз-ақ ғұмыр бердің, сол ғұмырда адам бейбақтың көрмейтіні жоқ, бірде отқы, бірде суға түседі, бүйтіп жаратқанша, жаратпай-ақ қоймайсың ба. деп ұрсады.

"Мауға түскен жанға" атты өлеңінде - Аңдыған жау алмай қоймайды, түбі құртады, сондықтан күдіретінді қолданып оны құрт, дұшпанымыз көп, біз азбыз, ісімізді онда, халқымызды оңымыздан ерте көр деп тәңіріге жалбағынып көмектесуін сұрайды. Өлеңнің мазмұнына қарағанда "біз" деп "Алаш" партиясын айтып отырған тәрізді. Абақтыдан шыққанда" өлеңінде, М. Дулатовтың тұтқыннам босағанына қуанып, тілегімді қабыл алғаныңа қизамын деп тәңіріге алғысын білдіреді.

"Жан-жақымды біу сүйейін түсімде" өлеңінде түрмеде ашы оймен алысып, көреу таңды көзімен атқарған ақын, жақым барығып жолымды тосып жүрген болау, түсімде біу көзейінші деп тәңіріге жалынып ұйқы беруін сұрайды. Енді бірде, барыққан анама мандығымды жеткізші деп тәңіріні дөнекеу етеді.

"Төз бағам" өлеңінде, халқымын көкірегім көзі ашылып, білім алып, санасым ояна, бауырында бағамың түбік тектес қалықтау бас қосып, баяғымдай дүниені дүңділеткен күшті мемлекет боламыз,

тәңірі жазып, сол күнге тез жетсін десең "дұғада бол" деп Алтаймен тілдеседі. "Жәл" өлеңінде "Тәңірі ием атпады,ғой таңың" деген калық арасында күйініш ретінде қолданылған тіркесті, түрмедегі ішкі зарын сыртқа шығару үшін қолданған. "Достық һәм көз жасы" өлеңінде тәңірі сөзін адам мінезін сынауда салыстырмалы мағынада пайдаланған. "Қауындас" өлеңінде білім қуған қыздың тілегін қабыл ет, өмірін ұзағынан болдыр деп тәңіріден тілек тілейді. "Ғазизаға" өлеңінде, артынан түрмеге іздеп келген қауындасына - ағаң тезірек шықсын десең тілегіңді тәңіріге айт деп кеңес береді.

"Түн еді" өлеңінде - пайдакүнем, құлқынның құлы, жуан қарын, тәңіріңді де, иманыңды да малға сатып жібердің, бөтіңді тілеу ме еді деп қыздың әкесіне кіжінеді. "Ж-ға" өлеңінде, қызға жандүниенің кіршіксіз таза ұста, оған өзгелер тәңіріге табынғандай табынсын деп, "тәңірі" сөзін ақ тазалығының таразысы ретінде бағалайды. "Күнә айтқызды" өлеңінде, тәңіріге сенбеген, діннен бозған жерде ақ, ұят қалмайды деп діннің тәрбиелік мәнін уағыздайды. "Н-ға" өлеңінде, алданып қалған қызға жаны ашып, сенің арыңа лақ салған адам ерте ме, кеш пе тәңіріден бір жазасын алаң деп тәңіріді әділдіктің төрешісі етеді.

"Көкшетау", "Орал" өлеңдерінде осы таулардағы кеннің молдығы, табиғатының көркемдігі тәңірінің қазаққа берген сыйы деп қуанады. "Тәңірі" деген өлеңінде, өнер-ғылымнан, бақ дәулеттен кенже өткен, өгей балаң біз бе едік, басқа жұртқа жолбасшы, көсем жіберіп жатқанда, көзіңнің қырын салмайтын, Алаштың не жазығы бау, түйе баққан жалаңаш араб құрлы көрмегенің бе деп тәңіріге екпелейді.

Міне, бай отырғанымыздай, Мағжан "тәңірі" сөзін ақ

түрлі мәнде қолданған. Ақын поэзиясында діни сөздердің қолданылуы төмендегідей: алла - 18, хоу - 7, жың - 28, ібіліс - 5, иман - 10, тамұқ - 2, кебін - 4 рет, шайтан - 3, жұмақ - 22, құдай - 4, "әпсун оқып үшкіріп" деген сөз үш рет қайталанған. Бұл сөздерді Мағжан Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдерде ғана қолданған.

"Гүлсімге" өлеңінде Гүлсім жанының кіршіксіз пәктігін қалық поэзиясының көркемдеуші элементтері арқылы бейнелейді. 1914 жылы Мәтербуургтегі ақсүйектер педагогикалық институтын бітіріп, бірінші дүниежүзілік соғысқа медрестра болып қатысқан Гүлсімнің, халыққа көрсеткен қызметін, мифке айналдырған. Гүлсімді пәкіштеге балайды. Өлеңде, сурет тудырушы халықтық стилді, дәстүрлі дайын штамптарды сыртқы дәнекеуіңетінде алып, көне образдарды жаңа құбылыстарға ауыстырып пайдаланған. Олар; жұмақтағы кәусау судың бетіндегі алтын будан, жалпырағының оыбдырынан, тәңірінің нұрынан пайда болған Гүлсім образы. Гүлсімнің майданға баруы, пәкіштөнің әрекеті тәжіаді, қалқына адал қызмет көрсетуден туған. Ақын да өлінің қамқоршысы, ойлағаны өлінің қамы. Сондықтан - өкі адамды өл мүддөсі біріктірген. Мағжан - Гүлсімді өң алдымен бің мақсат жолындағы көмекшісі, ақылшысы деп бағалаған, онымен қол ұтасып, болашаққа бірге барғысы келеді. "Жолым баста, келші!" - дөу оырым да сонда. Бірақ тұрмыс тіршілігін өңтөңек тартқан, соның мұңында кеткен Гүлсім ол ұсынысты аяқсыз қалдырады. Гүлсімнің жан сұлулығына, тән сұлулығы қоомлып келгендіктөн, Мағжан оған ғашық, оған құмартуынның басты себебі осы. Гүлсімдөй әйелдөу сол кезде қазақ сақарасында тек қиялда ғана көзігетін.

Мәңіштөні - Гүлсім бейнесіне өңдіріп, жөрге түсіріп, адам-

дарға қызмет көрсету әдісін мынадан іздеу көрек. Жиырмамыншы жылдардағы совет әдебиетінде, көптеген ақын-жазушылардың шығармаларында, мифологиялық құдайлар мен титандар жерге түсіріліп, жер бетіндегі зарлап жатқан адамдарға көмекке келтірілуі өте ықпал бастаған еді. Екіншіден, "періштенің тұрағы жетіқабат аспанда, адамдарға көмек беру үшін сол жақтан ұшып келеді" деген қалық түсінігіне негізделген.

Сұлу әйелдерді, сұлу қыздарды көргенде "ойпырай сұлулықты аямай-ақ бере салған екен" деген таңданыс лебіздеу естиміз. Бірақ, сұлулықты кім жіберіп, кім сыйлап отыр деп сұрамаймыз. Өйткені сұлулықты сыйлайтын тәңірі екені жадымызда сақталған. Мағжан сол түсініктеуді кері мағынада қолданады. Гүлсімнің сұлулығын алла сыйламаған, Ол - жұмақтағы желден, жердегі гүлден жаратылған дейді. Бұл мүлде жаңа қолданыс. Соғыста өліп, жараланып жатқан адамдарға қызмет көрсеткен Гүлсімнің ісі періштенің әрекетімен бағаланады.

Аспаннан жерге түсіп, қалыққа қызмет етіп жүрген сұлуды тұрмыс азғырып өзіне тартып алады да, өлтіреді. Аспанын ойлап аңсаған періштенің жаны күңіреніп, мұңлы ән салып, ертөлі-кеш ұшып жүреді екен деп аяқтайды ақын өлеңін. Бір кезде елге қызмет еткен жанның тұрмыстың алдауына түскеніне қапаланады.

Ақынның, Гүлсімді, періште бейнесінде жырлауына Лермонтовтың "Періште" өлеңі, ықпал болуы да ықтимал. Лермонтовтың жырлауында періште-түн жарымында ұшып келіп, ұжымның баулағында өмір сүріп жатқан, күнесті рухтардың мейірімділігін, жер бетіндегі адамдарға өнеге етіп, үйретпекші болады. Оның салған әнін ай, жұдыз, бұлт тыңдаса да адамдар тыңдамайды. Періште жер бетіндегі адамдардың әрекетінен көңілі қалып, қайтадан аспанна

ұшып кетеді²¹.

Өлеңнің мазмұнында ұқсастықтау бар, біз оны "Г-ге" деп Гүлсімге арналған өлеңінің соңын:

Қараған көктен қор едің,

Көбірек көрсем деп едім,

Көк есігі жабылды...-

деп аяқтауынан да байқаймыз. Лермонтовтың пәріштесі, жердегі адамдардың әрекеттерінен туңіліп, аспанын сағынып, қайта ұшып кетсе, Мағжанның пәріштесі жерге түсіп, адамдарға көмектескен бетінде қалып қояды, өзі де жер бетін мекендеушілердің тұрмыс толқынына араласып, солауға ұқсап кетеді.

"Бостандық" өлеңінде; інжіл мен құранның аяққа басылуы, ібілістің жерге өмірін жүргізуіне мүмкіндік берді, адамдардың арасындағы бөреке-бірілікті көтірді, өтірік пен дұшпандықты өршітті дегенге келеді. Иманнан айтылған жерде - бөреке-бірілік болмайды. Қолдарындағы сауынды малын сойып сатып, бір күнгі күм керістің қамын ойлаған, теңірілерін ақшаға айналдырған өлге, пәріште назалы, сондықтан да аспанына қайтадан ұшып кетпек деп бостандықты пәріштеге балайды.

"Р-ға" өлеңінде сөзім тұрақсыздығын жынға балайды. "...ға" өлеңінде өзіне ұнаған қызға - сен менің табылау алламсың десе, "жұмақ" сөзін жаздың сұлу келбетіне, әйелдің ыстық күшағына бағалаған. "Ж...ға" өлеңіндегі:

Ніс машып, жайнап тұрау түрлі гүл,

Гүл тербетіп, көшкі жылы жібек жөл.

Күнәсі көп жаны үшін ағаңның,

Сол уақытта, қарашығым, дұға қыл!..

деген жұмақ - адам қайтқаннан кейін, ұрым-жоқалау дұрыс орындалса, өлген адамның рухы о дүниеде, жұмақта өмір сүреді.

Оқылған дұға, оның күнәсін жеңілдетеді деген діни түсініктің ықпалы болса керек. Ақым оны тілегін білдіру үшін алған. Тағдырына араласып, өзі жақсылық жасаған, қарындасы, Жамалға, мен кәртпейіп өмірден өткенде ақын ағанды еске алып, аруағыма бағыштап, дұға оқытып жүргейсің деп тілек айтады.

"Қазғытұрым" өлеңінде, жанға жайлы жазды жағатқан аллаға, "я құдайлап" шүкір қылындау десе, "Тірі бол" өлеңінде "алла хақ..." /құдай куә/ деп айтып алып, артынан жалған сөйлеп, атақ үшін иманын сататын алаяқ адамдарды сынады.

"Тілек" өлеңіндегі өзің қақым қыла көп жасаған, "Түн" өлеңіндегі азап көргенше неге өлмедік деп әйелдердің қалыңмалға сатылып жүрген ауыр тіршілігіне жаны ашып, жақсылықты тәңіріден күтіндеу деуі, жер бетіндегі жақсылық пен жамандық, бақыт пен бақытсыздық тәңірінің күдіретінен²² деген шамандық нанымның ықпалы. "Қатты соққан жел, жапырағымды жұлып әкетеу ме екен?" деп қорыққан аққайыңның, жасағаннан жәрдем сұрап, жалбауының, табиғаттың да жаны бау деген адам санасына сәбилік кезеңнен қалыптасқан анимистік түсінік²³.

Мағанның ес білгеннен халық күйлері мен әндерін тыңдап өсуі, қайсыбіт өлеңдерінде халық әндерін пайдаланып отыруына да ықпал өткен. Мәселен, "Тәгілген шашы" өлеңіндегі:

Тәгілген шашы,

Қиылған қасм -

деген өкі жол халық әні "Қорлан" әнінен алынса, "Жаралы жан" өлеңіндегі:

Сауқшы есіл елім-ай,

Сағмаққа сайран жерім-ай! -

деген жолдар "Жетіарал" әнінде, сондай-ақ, қайсыбіт халық ән-

деңіңде қайталанып отырады. Өлеңнің мазмұнына қарағанда, 1921 жылғы халқымыздың басына түскен нәубетке байланысты туса көрек. Аштықтан өлген адамдардың денелерінің далада көмусіз шыршып жатуы ақын жанын түршіктіреді. Халқына қалай көмектесерін білмей амалы таусылып, дал болған ақын күңіренеді, күйзеледі. Ішкі зарын, сар даладағы жаралы жанның кейпіндей етіп суреттейді. Басына жаулық салып сүйіктісін жоқтаған әйелдің күңіренген кейпіндей күй кешеді. Елдің мына күйін көргенше у ішіп әлейін, болмаса халқымды мына қыспақтан алып шығара көз деп тәңіріге де жалбарынады. Егер көмектесе алмасаң, ібілісті жібер, у берсін, мынадай күйкі тірлік көшкенше, өмірден өтейін дегенге де келеді. Өлеңнің жеті шумағында жоқтаудың сағыны сақталған.

Енді бізде қазақ халқы ашаршылықтың ауырталдығын көтере алмай мүлде құрып кетер ме, деген ақын көңіліне күдік кіреді. Ондайда қазақты мына азаптан құтқаратын бағыт-бағдар сізтейтін білімдар азамат жіберсе көз деп тәңіріге табынады. Өлеңнің жеті шумағында жоқтаудың сағыны сақталған. Сондықтан да "Жетіарал" өлеңінің жоғарғы өкі жолын, жоқтау-сару ретінде пайдаланған. Оны "Сәрсенбайдың жыры" өлеңінен де байқауымызға болады. Өлең "Балқұрай" атты халық әнінің төмендегі бір шумағымен басталады.

Домбырам басм бал құрай,

Басына қонақ боз тоқрай,

Қалампырлы насыбай

Насыбайды аттасам,

Ауырар менің басым-ай!

Бұл өлеңнен ауыз әдебиетінің ықпалын да байқауға болады. Мәселен, "домбырам менің өкі ішек" деп келетін жолдың халғасым, халық ауымында былай:

Домбырам менің екі ішек,
Түнде жүрген түлкі ішек,
Он саусағым сау болса,
Ойнатармын көліңшек.

Мұны көбінде жастар бас қосқан жерде жігіттер домбыра шартіп отырып, қыздарға әзіл ретінде айтады. "Ай, албыр-ды, албыр-ды! шықпаған біу жан қалды" деген жолдар эпостар да, батырлар жырында кездеседі.

Бетегелі бақыттай,
Белес-белден айрылдым.
Балдан қалған сақыттай,
Күміс көлден айрылдым,-

деп келетін жолдар, Махамбеттің қызғыш құсқа айтқан заңын да еске салады.

Аылқымның жөнін сілтеші,
Өркенің ессін, шырағым! -

деп келетін сөздер "Алпамыс" жырындағы Бәйбегінің заңын да еске салады. Өлеңнен - заманның өзгеруіне, бірден қалыптаса алмаған ақын көзқарасын байқаймыз. Әсіресе, Қазан төңкерісінен кейінгі толып жатқан жалаң ұранның жетегінде кетіп, ел мұқталымен санаспаған, қайсыбір жастар санасындағы өзгерістерді:

Қылдың-ау, шіркін, заман-ай!
Мат бауыр болған жас шіркін
Кеткенің бе қағамай?! -

деген жолдармен аңғартады. Халық қамынан мәке басының жағдайын жоғары қойға ел жастарына өкпесін жасырмайды.

Ақан көзінде "Жағалы жан" өлеңінің зардай арнауға келетіні жайлы айтқан. Біз күні көмеге дейін, алаш әдебиетінің тау-

ландағы А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Дулатов шығармалары ақталғанға дейін, қазақ совет әдебиетінде, революциядан бұрынғы фольклорда болып келген зарлай арнау жоқ деп келгенбіз. Тіпті арнау өлеңдерді Қ. Жұмалиевтен бұрын үш түрге бөлген А. Байтұрсынов екенін де айта алмадық. Ол өзінің "Әдебиет танытқышында" "арнаудың үш түрі болады: сұғай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау" дей келе, Мағжанның "Мағалы хан" өлеңін зарлай арнауға жатқызған²⁴. Біз бұған ақынның Омбы түрмесінде жазған "Сағындым" өлеңін де қосамыз.

Мағжан лирикаларында, арнау өлеңдерінен басқа, арнау фразалары да бар. Оны "алыстағы бауырға" атты өлеңінен байқаймыз.

Өлең 1919 жылы Ататүрік бастаған түріктің ұлт-азаттық соғысына арналып жазылған. Оларға Мағжанның өлең арнауы мынадан болса кәрек. Орыс ғалымы А.И. Чулошников өзінің "Очерки по истории казак-киргизского народа" деген еңбегінде, "біздің дәуірімізге дейінгі VI ғасырда Шығыс Еуропа мен Орта Азия аралығында өмір сүріп, біртұтас мемлекет болып тұрған, түрік тектес халықтарды үшке бөледі. 1-ші Батыс түрік, 2-ші Шығыс түрік, 3-ші Оңтүстік шығыс түрік. Батыс түркіне: қазақ-қырғыз, Сібі, Ертіс, башқұрт, Қырым татарларын; Оңтүстік түркіне түркімен, өзбекбайжан, кавказдықтарды, Балқан жағалауы халқын, анталиялықтарды; Шығысына алтайлықтарды, ұйғырларды жатқызады. Осы халықтардың бәрі ұйымдасқан күшті мемлекет болып, Алтай, Заян тауларының бөктеріндегі жайылымдарды мөңгерді. Тарбағатай тауының оңтүстік сілемдерінен, Енисей, Томск губернияларын қамтыды, Тарым сағасына дейінгі аралықтағы ұшы-қиыры жоқ жерді Қытайлармен соғыспен тартып алды дейді"²⁵.

Еркін мұғып шыққан асқау Алтайға,

Қырда тұрып садақ тартқан Қытайға,-

деуі Мағжанның содан. Шамасы түрік тайпаларының тарихы туралы көптеген ғылыми еңбектер жазған А.И. Чулошниковтың очерктер жинағымен Мағжан да таныс болса керек. Өйткені оқс ғалым "XIII-ші ғасырда Семиречье /Хетису өлкесі/ үлкен сауда-саттық орталығына айналды, табиғатының көркемдігімен, Бұғана мен Қашқарияға жақындығымен де ерекшеленді. Бұғанға дейін түрік хандығының резиденциясы Алтайда болған, сауда-саттық байланысын жасау үшін саудагерлер Константинопольда болып қайтса, Византия императоры Юстин II-нің Земеңқа бастаған елшілері Алтай өлкесінде болып, Түркістан жерінің сұлулығын, қалқының батыу, ең күректігін, императорға тілмен айтып жеткізе алмаған. Жібек жолымен өткен кеңуеншілер Түрік мемлекетінің даңқын дүниежүзіне паш өткен деп көлтіреді түрколог ғалым аталған еңбегінде.

Оны Мағжан "Жең күзінде" өлеңінде:

Жең күзіне ең атағым жайылған,

Жан емеспін оттан судан тайынған.

Қайраты мол қандыбалақ қыраным,

Күн болған жоқ жаудан күрек шайылған.

деп көлтіреді. Ал Лев Гумилов "Қиял патшалығын іздеу" еңбегінде күла түзде, Қытайдан әлдеқайда күшті мемлекет Түрік мемлекеті құрылды дей отырып, онмен Византия, Иран, Сібір ұғорлары, Греция санасып сауда саттық қатынастау жасауға мәжбүр болды деп жазады. "Түркістан" өлеңіндегі:

Түркістан - екі дүние есігі ғой,

Түркістан - ең түріктің бесігі ғой , -

деуі де содан.

Түрік мемлекеті кейін салжұк, қараханид, оғыздардың мемлекет болуы нәтижесінде өздерінің бірлігінен айрылып, тұтастығын қояды. Бір-бірінен территориялық, саяси және мәдени байланыстары да ажырайды. Байырғы көк түрік жұртының ұрпақтары, бірі сол өздерінің шаман дінінде қалса, бірі ислам дініне көшіп, басқасы христіан дінін қабылдап тоғғындап кетеді. Қайом-бір тарихи деректерде, түрік мемлекеті күйрегеннен кейін, оғыздардың бір бөлігі теңізден өтіп кеткен деседі. Мағжанның ол деректерден де қабақдау өкөндігін мынадан байқаймыз.

Алтайдың алтын күні өркөлетіп,
Көлгенде жолбарыс боп, жаңа ер жетіп.
Ақ теңіз, Қаға теңіз ау жағына,
Бауырм мөні тастап, қалдың көтіп! -

ал:

Бауырм! Сән о жақта, мөн бұ жақта:
Қайғыдан қан жұтамыз, Біздің атқа
Лайық пан күл боп тұру? Әуе, көтөлік,
Алтайға, ата мұрас алтын таққа,-

деуі баяғыдай бітігіп ел болуға шақырған ниеті өді. Осы шумақтың алғашқы жолы - айнау фразасы.

Кезінде Мағжанның "өз ұлтын тым жоғары дәріптөйді" деп те айып тағылған өді. Ақынның қазақ халқын көтерсе жырлауының біу себебіне де, А.И. Чулошниковтың осы оқулығынан жауап алғандай боламыз.

Қазақстан территориясындағы археологиялық қазбалардың нәтижесі II-III ғасырларда, яғни тас ғасырында, нөеліт дәуірінде, кен өндіріп, теміу жасағандарын дәлелдөйтін, теміуден жасалған

қау-жарақтау, балта, найзаның темір ұшы; Торғай өлкесінен, Орынбұр губерниясының солтүстік-шығыс еңірінен, Сырдария облысынан, Алтай өлкесінің өтегі мен Ертіс жағалауынан табылса, Торғай, Ақмола, Семей өлкелерінен табылған қазбалар; малахит, күміс, қола өндіретін рудалар осы өлкеде болғанын аңғартады дейді ғалым.

Көкшетау облысының, Қотыркөл станциясына жақын жерде алтын өндірілген. Орал өлкесінің, "Сайғақшы" деп аталатын жерінде /бұрынғы атауы/. Археологиялық қазба кезінде, тастан ойылған кісі бойындай қоғиодорлардың және сол жерде қатып қалған, кен қалдықтарының табылуы кен рудаларының болғандығын дәлелдеген. Мағжан оны "Орал тауы" өлеңінде тамаша келтірген.

Семей, Көкшетау жерлерінен табылған қыш құмыралардың ішінен, құйылған металл қалдықтары кездескен. Өскемен, Павлодар, Қазақаралы, Ертіс, Орынбұр, Есім, Тобыл, Елек, Алтай бөктерінен табылған қазбалар, қола дәуірінде өнеркәсіпті қалалардың болғанын, жазу мәдениетінің-өнерінің дамығанын дәлелдеген. Қазақаралы еңірінен қазылып алынған, алтын әшекейлі ыдыстар, жер жыртатын құралдардың табылуы, түрік тектес халықтардың әуел баста жер өңдеумен де айналысқандығын аңғартады²⁶. Бұл түркілер емес, арийліктер, скифтер деген кезінде айтылған қарсы пікірлер, қазақ тарихын ХІ-ші ғасырдан бөрттеуге мәжбүр етті. Мағжан поэзиясы калқына кешігіп оралса да, осы біз тарихымыздың қалтарыс жақтарымен таныстырғандай болады. Тіпті күні көшеге дейін "түркішілдік идеясы" ақын поэзиясының көлеңкелі жағы деп саналып келді. Ал шындығында Мағжан түрік тарихын жақсы білген, сол білгенін келеу ұрпақ көкірегіне жеткізуді мақсат еткен, қазақ халық әдебиетіндегі аса ірі тұлға екендігін уақыт дәлел-

деп отыру.

Дәстүрлі тіркестердің қолданылуы. Мағжан өлеңдерінде батырлық жырлардың тілдік үлгілеуі мол. Ақын оларды бірде сол қалпында қайталаса, бірде өлеңнің ырғақ, буын ырғайына, қолдану ретіне қарай өз өлеңдерінің сарынына бейімдеген. Ал төмендегі өлеңдерде өзгеріссіз қайталаған. "Мені де, өлім, әлдиле" өлеңінен:

Қолына ала ту алып,
Қылышын қанға суарып,
Қабағынан қақ жауып...

"Дәл он бесте жасы бар", "Жаңа біткен балдырған, сүйсе мейірі қандырған", "мазғытұрым" өлеңінде "Үлде мен бүлдеге", "қарағанда көз тоймас", "Өткен күн" өлеңінде:

Қонысы - жібек, ну тоғай,
Айдын шалқар кәл еді.

"Сүйемін" өлеңінде:

Алдындағы малымен,
Бірге жусап, бірге өрген.

"Өткен күн" өлеңінде:

Тісі мөрүөрт тізілген,
Белі қыпша үзілген.
Бұқала басып былқылдап,
Өзілдесіп, сылқылдап.

Осы өлеңде:

Арыстаным, сұңқарым,
Қажымас, талмас тұлпарым.

"Салсайшы құлақ зарыма", "мағалы жан" өлеңдерінде келтірілген. "Батқан күн, атқан таңның жыры" өлеңінде, "Ер Тауғым"

жырындағы Ақжүністің Қартқожаққа айтатын "қау үстінде қан тамау, қарды көр де, бетімді көр" деген сөзінің сын арғын алған. Мырда Ақжүніс өзінің сұлулығын қармен салыстыра сипаттаса, Мағжан жас ұланың жауына өшпенділігін:

Көзіме қан толтырды,

Қау үстінде қан жібек,-

деп сұқеттейді. Эпоста егескен екі батырдың бір-біріне: "шабайын деп тұрмысың?" - деп сұрай айтылатын диалогты егесін:

шабайын деп аңдып тұр,

Қылышын ұстап танулап,-

деп өлдегі аштықтың халыққа әкелген нәубетін айту үшін қолданған. "Жазғы жолда" өлеңінде, эпостағы дәстүрлі тіркес "мұздай төмір құрсанып" деген сөзді қазақ халқының жәрін қорғаудағы ерлігін, батырлығын паш етуде пайдаланған.

Эпостағы егескен батырлардың бірін-бірі мұқату үшін, "білгенінді істей бер" деп айбат шеге қолданатын сөзін "Жауынгер қырым" өлеңінде:

Білгенін енді істесін,

Өлімменен ойнадым,-

деп өзінің саяси қарсыластығына батырларша тайсалмай қарсы келеді. Өлеңде - эпос пен батырлар жырындағы жауға шабарда жалғыздығын ойлап, астындағы тұлпарыммен сырласатын сарын бар. Ел мүддесін, жеке басының бақытынан жоғары қойған ақынның, неге болсын бөлін бөкем бұғанын, азабы ауыр күрес жолындағы жалғыздығын, Қаракек атпен сырласуынан аңғарамыз. Саясат майданымен соғыс майданындағы ерлердің бірдей екеніне көзіміз жеткендей болады. Майданда ажалы жетіп өлген батырлардың басына қару қойылса, ақын, әлдеқандай күйге ұшыраса, қаруы ретінде жазған-

дарын ұсынады. Ел тағдырын ойлап тартысқа түскенімді кейінгі ұрпақ содан білеу дегенге саяды.

Эпостардағы "күнің тусын оңыңнан, айың тусын солыңнан" деп бата ретінде айтылатын дәстүрлі тіркестерді "Соғым қазақ" өлеңінде - білім алып, көздерің ашылау ма, екен деген үмітін айту үшін алған.

"Қара оғмандай қайраттым" эпостарда батырдың жауы күйеуінің ерлігін, батылдығын, қайраттылығын дәріптеп мақтағанда қолданады. Мағжан "Бұлқынып, бұғау үзген қауындас" өлеңінде, әке-шешесінің қалың малын алып, "бау" деген жауынан бас тартып, өз сүйгенімен көткен қыздың батыл әрекетін ерлікке балайды, сүйсінеді, құптайды, шешіміне қуана қол соғады. Ескі тіркес жаңартылған, бұрын батырға қаратылып айтылса, енді ежет қыздың әрекетін өзгелерге үлгі ету үшін алынған.

Эпостарда көзіндетін:

Айт, жануар шу! - деді,

Тайбурыл сонда гүледі.

Табаны тасқа тимеді,-

деп келетін дәстүрлі жолдарды: "Май әншейін ойын ғой..." деген өлеңінде саясаттың ағаш атына мініп, асыра сілтеп, өлін қан жылатқан есегі басшылардың көлеңсіз мінезін әшкәредеуде қолданған. "Сабаз" деген көкесін сөздің астағында "жануар" деген эпос сөзі жасымын түү.

ЕКІНШІ ТАРАУ

Фольклордағы кіші жанрларды пайдалану

ЖҮМБАҚ. Мағжан халық аузында айтылып жүрген жұмбақтарды поэзиясында түрлі әдістермен пайдаланған.

Әлде қайда бір қара

Елбең-елбең өтеді,-

деп келетін жұмбақ халық арасында көп айтылады. Шешуі - көлеңке. "Ана мен бала" туралы, өлеңі осы жұмбақпен басталып, аяқталады. Автор өлеңнің шешуін табуды оқырмандардың өзіне қалдырады. Қайталақтау нәрсенің өзіне, яки гамалына көбірек назар салғызу үшін істеледі" деген А. Байтұрсынның пікірімен келісەر болсақ, Мағжанның, жұмбақты өлеңде қайталап көлтіру себебін аңғарамыз.

Мағжанның "қараңғы түнде елбең-елбең өтіп келе жатыр" деп отырғаны - қазақ. Оны анаға былайды. 'Бала' дегені - сана. "Саудалада мәдениет сәулесінен аулақ, табығаттың тілсіз апатына құрбан болған, тұншығып жатқан қазағы. Мағжан мәдениетті елді көреді, қазағын көреді. Екеуін салыстырады²⁷. Білім алып, өнер қумаса, төңірегінде болып жатқан өзгерістерге мән бермесе, мәдениетті елдің ауына түсіп құтылып кетер ме, деген күдік ақынға маза бермейді. Сондықтан сорлы қазақ, санаң әлі жас баладай қашан жетер екенсің деген күйзелісің, "күте-күте жан қара, дарига, қашан жетеді?!" - деген сөздермен аңғартады.

Мағжанның "Жұмбақ" деп аталатын өлеңі де жұмбақталып жазылған, шешуін оқырмандардың өзіне қалдырады. Мұндағы "Бала" - деп отырғаны, жоғарыда айтылғандай, - сана. Дала деп отырғаны - қазақ халқы, мәдениет сәулесінен бөлек, санамен оян-

бай бұйығып ұйықтап жатқан халқы. "Еседі жел, еседі", - деп отырғаны, ел санасын ояту үшін айтып отырған өзінің асыл сөздері. Жұмбақтағы негізгі ойдың жүйесі былай - егер оқырман өлеңнің кілтін таба алса, өзі шешіп алады, таба алмаса, өз сауалдағына білетін адамдақдан жауап алуға болады. Жұмбақты шешкен адам, ақынның не айтқанын түсінеді. Сөздегіне мән береді, мазмұн-мағынасына ой жібермек.

Ж. Аймауытов өзінің әйгілі "Мағжанның ақындығы туралы" мақаласында бұл өлең туралы: "Сыртынан қарағанда сал-сағы бел, еседі жел, еседі. Көшеді жел, көшеді" дегендерді қайта-қайта айта берген бір түрлі сөздер, бәлкендей мағына жоқ тәрізді. Бірақ анығында мағына бар", - дегені осыдан болса көрек. Мүсіпбек тағы да жазады, "қарапайым қазақ осы өлеңнен не ұғау еді? Түк ұғуға болмайды. Бәріміз бірдей осы жұмбақты шеше алау ма екенбіз? - дейді. Біз бұдан мағжан философиясының тереңдігін, ақындық, адамдық деңгейінің сол кездегі оқтадан әлдеқайда алға озып кеткенін аңғарамыз. Халық арасында жұмыртқа туралы мынадай жұмбақ бар.

Ай далада ақ отау

Ауым-мүрны жоқ отау.

"Бәрімізге" атты өлеңінде, осындағы "ақ отау" деген сөзді кірістіре отырып, жұмбақ өлең тудырып, жауабын өзі шешеді. Мыс.:

Дарияның астында - алпыс ақ отау

Ақ отаулау алтын уық, жібек бау.

Отау сайын судай сұлу толқын шаш,

Толқын төрбеп: "Әлди, әлди!" - дейді бау.

Осы шумақтың алғашқы жолы жұмбақ, екінші тармақ-жауап, үшінші жолы - сурет. Ақынның жұмбақты пайдаланудағы тамаша әдісінің бірін - "Сүйгеніме", "Жарыма" өлеңдерінен де байқауға болады.

Өзіне қарамаған, истық сөзімін қабылдамаған жанға өкпе ретінде, сенен басқа жар таптым, енді өз жөніңе жүре бер, ол адаммен маған жақсы мені түсінеді. Жатыққап, жатсынбайды, мені көудемнен итермейді. Жылы құшағына алады деп кім жайында айтып отырғанын білдірмей, оқушысын ынтықтыра түседі. Өлең соңында:

Алдымда құшақ жайып қағсы алатын

Сүйген жарым - мейрімді ол қара жері -

деп шешуін айтады. Өлеңнің ішкі мағынасында жұмбаққа тән тәріздеу бар. Өзін сүймеген жанның құшағын қара жерге балау, соған ұқсату.

"Жарыма" өлеңінде жалқаулықтың адамды адамдық бейнеден қалай азырататынын сөз етеді. Бұл да жұмбақталып басталған. Соңында шешуін ақынның өзі айтады. Жалқаулықтың адам бойын ұялап алуын сүйікті жардың бейнесінде, соның әрекетінде суреттейді. Өлең бірінші жақта жазылған. Бұл - менің жарым, менің әрекетім, менің ісім сендер бұдан аулақ болыңдар деп өзгелерге, әсіресе, жастарға жіркенім тудырады. Өлең соңында жұмбақ былай шешіледі:

Бү жарым кім? Тапшы кәне "Денсаулық?" -

Сен дейсің ғой: алма бетті, ақ жаулық...

Жоқ, жолдасым, адасасың, айтайын:

Жарым менің - атышулы жалқаулық!

"Жарым" деп нені айтып отырғанын бізден жайып салмай,

оқушыларды ойлануға мәжбүр етеді. Сондықтан да ақынның халық ауыз әдебиетінің кіші жанры болып саналатын жұмбақты жастарды тәжірибелеудегі көмекші құрал ретінде пайдаланған.

БЕСІК ЖЫРЫ. "Бесік жыры" жайында оқулықтарда мынадай анықтама берген: "Бесік жырынан" халықтың нені аңсап, нені көздейтіндігі және бесіктегі жас баланың ержеткенде кім болуына, қандай қызмет атқаруын қалайтындығы айқын көрінеді. Жыр ананың "Әлди, әлди, ақ бөпем" деген сөзімен басталады да, жас баланың болашақта кім болуын тілейтіні айтылады. Мұнымен халық еңбектегі ерді ардақтайтынын, ел қорғаушы батырды армандайтынын білдіреді²⁸.

Жоғарыдағы ғалымдардың пікірімен келісеу болсақ, Ә.Диваев: жинағындағы "Бесік жыры" осы талаптарға толығымен жауап береді. Ал қайсыбіз жинақтарда "Бесік жыры" деген айдармен жарияланып жүрген өлеңдер "Бесік жыры" емес, "Жұбату" өлеңдер. Мағжан ауыз әдебиетінде "Бесік жыры" деп жалпылама аталып келген жанрды, іштей екіге бөлген тәжізді. Бірінші "Бесік жыры". Оның мазмұны жоғарыдағы ғалымдар пікіріне сай келеді. Екінші, "Жұбату" бұл бесікте жатқан балаға емес, 2-3 жастардағы балаларды тізеге отырғызып, жұбатып отырып айтатын өлең. Оның мазмұны "Бесік жырынан" сәл басқаша айтылуға тиіс. Оны ақын өлеңдерін мысалға ала отырып қарастырайық:

Мағжанның "Бесік жыры" өлеңінің мазмұны жоғарыда келтірілген халық аузындағы вариантымен сарындас шыққан. Бірақ, фольклордағыдай шешен, ұста, момын, батыр боларма екенсің деген жалпылама ортақ сұрақ жоқ, көрісінше, ананың баласына, "сен солай болуға тиіссің" деген өктемдігі баса айтылады.

Бесік жырына тән "әлди, бөпем, әлди-ай" деп қайырма

елеңнің басымда, оқтасында қайталанып отырған. Далада дауыл тұрса да, жел соқса да алаң болма, онан сені қорғау менің борышым, өсіп жеткен соң анадь, еліңді, жеріңді жаудан қорғау сенің борышың дегенді аңғартады. Иғни фольклорлық шығарманың идеялық-көркемдік бағытын күрт өзгертпiп, аясын кеңейтiп, атқару мiндетiн күшейткен.

Ал "жұбату" баланы ұйықтату үшін емес, жылаған баланы жұбату үшін айтылмақ. Оны баланың анасының айтуы шарт емес, нәрестенің әкесі, ағасы, апайы т.б. адамдар айта береді. Мысалы:

Айналайын, Абайым,
Атқа кілем жабайын.
Сенің шешен қыдырмақ
Іздеп, қайдан табайын,-

деген түрде. Ақынның "жұбату" елеңіндегі халық аузынан алған жерлеуі де осы тәріздес. Оны А. Байтұрсынов "Бесік жыры" елеңінің бәріне бірдей көлетін жерлеу²⁹ деп атайды. Өлең 35 жолдар тұрады. Осы елеңдегі жеті жол ғана Мағжандікі, қалған 28 жол халық аузында айтылып жүрген таныс жолдар. Салыстыруық:

Өлди- әлди, ақ бәпем,
Ақ бесікке жат бөпем.
Құнан қойды сой, бөпем.
Құйрығына той бөпем.
Өлди-әлди ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем, -

деп келтіреді. А. Байтұрсыновтың кітабында соңғы бесінші, алтыншы жолдар:

Бәдін жәп өзін таумспай
Маған дағы қой, бөпем,-
деп айтылады. Мағжандағы, мына төмендегі II жол да, халық ау-
зында бар.

Бұдыл тайға мін, бөпем,
Ақ қызы бар ауылда
Балпаң байдың үйіне
Бұрала барып түс, бөпем.
Қымысынан іш, бөпем.
Қымызынан бермесе,
Қызын ала қаш, бөпем.
Ашуланса ағасы,
Ішінен шалып жық бөпем.
Көкөңдесе жөңгесі
Жынға басым тық, бөпем.

Мұнан соң:

Әлди-әлди, апатай,
Көп жылама, қалқатай.
Әлдилесем жыламас,
Ақылы көп қалқатай,-

деп келетін жолдар, намасы халықтық варианттарды байланысти-
ру үшін Мағжанның өзінің қосқаны болса керек. Одан кейін-
гі мына төмендегі жолдар да А. Байтұрсынның еңбегінде бар.

Айналайын айымыз!
Алты қауын майымыз!
Жеті қауын кентіміз,
Ташкент, Бұқақ кентіміз!

Осыдан кейін:

Дуай-дуай кемелім,
Күнiтайым қайда екен?
Саятайым сайда екен,
асқар-асқар тауда екен? -

деп келетін жолдарды ақынның езі қосуы ықтимал. Өйткені,
"Балалар әдебиетінің хрестоматиясың." "Уай, Қамалтайым қайда
екен?"³⁰ деп аталады. Бұдан қайінгі:

Тауда неғып жүр екен?
Алма төріп жүр екен?
Алмасынан кәнеки?
Маңа төріп жүр екен.
Маңасынан, кәнеки?
Маңа барып жүр екен,-

деп келетін алты жол да, А. Байтұрсыновта бар.

Осы себептен де бұл өлеңді толығымен мағжандімі дей
алмаймыз. Олай болған жағдайда, А. Байтұрсынов "мағжаннан" деп
сілтеме жасаған болаар еді. Тіпті мұны қалық аузынан жинап алуы
да ғажап емес. Олай болған жағдайда - Мақаң. "Бесік жыры"
аталып жүрген өлеңдергі іштей екі жанрға бөлген. "Бесік жыры"
- баланы тербету, ұйықтату үшін айтылатын өлең. "Жұбату" -
есін біліп қалған балаға тәрбиелік мәнде айтылатын өлең. Мә-
селен, езі ғана бар тамақты жеп қоятын мешкөйліктен, сараң-
дықтан, қыдырмашылықтан сақтандыру. Балалардың эстетикалық
талғамын ояту мақсатындағы қыздардың сұлулығын түстеп айту,
тағысын тағылар. Бұл ненің жаман, ненің жақсы екендігін тү-
сіндіру, ұғындыру.

Сондықтан мынадай түйін жасаймыз. "Халық ауыз әдебиеті-
нің оқулығындағы", "Балалар әдебиетінің хрестоматиясындағы",

"Бесік жыры" деген атпен жарияланып келген өлеңдер, теориядағы талаптарды толық орындай алмайды. "Бесік жыры" аталып жүрген өлеңдердің көпшілігі "жұбату" өлеңдер. Мағжан халық аузындағы өлеңдердің жоғарыдағыдай варианттарын жинақтай келіп, "жұбату" деп атаған. Ендеше алдағы уақытта да, мектеп оқулықтарын жазғанда мұны ескерген жөн.

Ал, Мағжанның "Сал, сал, Білек" деп аталатын өлеңінің алғашқы жолы "Бесік жырындағы" ортақ қайталаулардың бірі болып саналады. Халық аузында бірнеше варианттары бар, соның бірі былай айтылады:

Сал-сал Білек, сал Білек,

Байдың қызын ал Білек.

Құнан қойды сой Білек,

Құйрығына той Білек.

Мағжан осының алғашқы жолын қалдырып, танымал дәстүрлі жолдарды өзгертіп, жаңадан жазып шыққан. "Байдың қызын алсаң тамағың тоқ болады" деген ескі түсінікті жаңартып, "оқып-оқып бір асқан, ғалым болып, қал Білек" деп балаған білімді гибрат етеді. Осы 12 тармақ өлеңде "Сал-сал, Білек, сал Білек" деген жол үш рет қайталанады. "Білек" деген бір ғана баланың аты емес, ауыз әдебиетінде, жалпы қазақ балаларына ортақ, шартты түрде алынған, қаратпа сөз ретінде қолданылатын есім. Мағжан оны сол халықтық түсініктің негізінде алған. Егер Білектің орнына Өсетті, Сайлауды қойса, өлең жалпылық мазмұнынан айтылып, жекелік мәнге ауысау еді де өлеңнің әсері төмендеген болау еді. Мағжанның бұл жұбату өлеңді тудыру себебі заман ырғағына қарай, уақыт талабынан туындаған, жаңаша тәрбиелік мәні бар өлеңдер қажет болғандықтан.

Мағжан балалардың ойын өлеңдеріне де ерекше назар аударған. Мәселен, "Күз" өлеңін алайық.

Жапалақ-жапалақ қау жауау,

Жаман қатын қыз табау,

Ламбасына мұз тонау,

Лақ, тоқты қашады,

Қойшы талқан асады.

Осы бес жолдың жоғарғы екі жолының халық аузындағы жалғасы былай айтылады.

Оның атын Малай ғой,

Отқа басым қалай ғой.

Сосын бің бала қашады, екіншісі қуады. Болмасат

Қара қойым қашады,

Құмалағым шашады,-

деп қуаласпақ ойынынан ұтылып өкпелеп, үйіне көтпекші болған баланы, көдесі бала намысына тиіп, әуі қарай ойынды жалғастыру үшін алып қалады. Мұндай қуаласпақтау көбінде күзде, көктемде бой жылыту үшін ойналады. Мағжанның өлеңі "Күз" деп аталуы да сондықтан. Ал "Жаз", "Қыс" өлеңдері де, балалардың ойындарына байланысты қойылған.

"Бала тілегі" өлеңі де бала қиялының туған әсерлі құбылыс, күлкілі әзіл түрінде жазылған. Балалардың жаттауына жеңіл.

Тоқташағым, тоғыз тап,

Саулық қойым, сегіз тап.

Сегізін де семіз тап.

Құла бием, құлын тап,

Құлын таппа, құнан тап.

Құнан тапсаң, егіз тап.

Бұл тілек кішкене бала үшін дұрыс болып тұрса да, үлкендер үшін зілсіз күлкі тудырады. Тоқтының бірден тоғыз, саулықтың сегіз, езі, семіз болуы, құла биенің құлын емес, құнан табуын тілеуі бір жағынан сүйсіндіреді. Екінші жағынан сәбидің аңдаулығы күлдіреді. Мұны ауыз әдебиетіндегі:

Қырғауылым қызыл өкен,

Құйдық күні ұзын өкен,

Мүзге мінген өкен,

Бұты сынған өкен,-

деген секілді қисынсыз жайлақтан күлкі тудыратын өлеңдермен салыстыруға болады. Сынғ малы алты бұзау тумады, ол бала қиялының жемісі. Бұл арқылы ақын - балалардың қиялына түрткі салған. Өлең жаттауға оңай, жасалу әдісі, құрылымы жағынан өзіндік ерекшелігі бар.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР. Мағжан поэзиясында, мұзасында, мақала-лағында мақал-мәтелдерді өзгерттіп, өзгертпей, мағынасын сақтап та Кеңінен пайдаланған. Мысалы, "Әйел құны - бес байтал" деген мәтелді "Жатыр", "Түн еді" өлеңдерінде өзгертпей қолданады. Онда мәтел ақынның айтақ ойына деп бөліп, қыздарды мал орнына пайдаланған керітартпа қоғамның сұққиялығын әшкертпеуші құрал қызметін атқарған. Мәтелдің мағынасын кеңейтіп "әйел" деген жалпы қолданыстың орнына екінші жақта "сен бір мал" деп әйелді малға теңеп, "құның бес байтал", - деді деп, үшінші жақтан айту арқылы қазақ әйелдері мал орнына жүргенін кейіпкердің аузынан айтқызған. Бұдан әйелдердің көз жасын тегіп, мұның шағып баратын жерлері болмағанын аңғартады. Қайсыбір өлеңдерден бірнеше мақал үлгілері кезігеді. "Өткен күн" өлеңінде "Есімханның ескі жолы, Қасымжанның қасқа жолы" деген мақалды өлең-

нің сарынына қарай келтіреді: "Түркістан" өлеңінде:

Есімханның ескі жолы,

Қасымханның қасқа жолы,-

деген мақалдың шығу тарихымен таныстырады.

Ал, қазақ халқын береке-бірлікке, оқу-білімге шақырған "Қазағым" өлеңінде үш мақалды пайдаланған. "Ауыл болсаң -қоғам бол" деген мақалды сол күйінде, "Көп түкітсе - көл" деген мақалды афоризм түрінде, "Заманың түлкі болса, тазы болып шал" деген мақалды "Заман түлкі болғанда, тазы болмай, биік қырдан алдағы аса алмаппыз" деп айтылау ойдың түйіні ретінде қолданған

"Тұтқын" өлеңінде: "Ең жігіттің басына нелер келіп не кетпес", "Таң атпайын десе де күн қоймайды" деген мақалдарды афоризм түрінде қолданған. "Ф-ға" өлеңінде "Дұшпан күле кіріп, күңірене шығады" деген мақалдың мән-мағынасын өзіне қарата қолданған.

...Күле кіріп, жан сырымды біліп ап,

Шыға бөріп күңіренеді достарым...

Достың да арасында дұшпаны болады деп -"дұшпан" сөзінің мағынасын кеңейтеді. "Өткен ерел, қалған салауат" деген мәтелді өлеңнің мазмұн мағынасына қарай ойды қорытындылауға қолданған. "М.Д. Абақтыдан шыққанда", "Туған жер" өлеңінде - "Адам басы - алла добы" деген ұас сөз деп қайсыбір мақалдың мән-мағынасының дұрыстығын күптайды. "Ертегі" поэмасының соңын:

Заман озды, адам тозды, ерлер жоқ...

Заман озды, ер заманы ерте екен, -

деп ойын қорытындылай келіп, Сыздық ісін алға жалғастырау ерлер табылмай отыр деген пікірге көледі: "Заман тозса, адам

азады", "Заманына қарай адамы" деген мақалдардың мазмұнын пайдаланған. "Батыр Баян" поэмасында - Баянның, Ноянды елтіріп алғаннан кейінгі сәтінде, "ашу алдынан -ақыл артынан келеу", "ашу - дұшпан, ақыл дос, ақылыңа ақыл қос" деген нақыл сөздердің мағынасын сақтай отырып, Баян ашуланса, әрекетіне есеп бермейді екен деген тарихи мінәздеуді айту үшін қолданған.

Әлгіде ойды улаған ашу көзеп,

Ашудан бұғып қалған қорқақ ақыл,

Күбірлей бастады енді: "Мұның не?"

Ашу үстінде қол жұмсап алған батыр кіреуіге жер таппайды. Баянның жан күйзелісін, "Бәрі де өз күшігін өзі жемейді" деген мәтелге көлтіру арқылы ауырлата түседі. Оны батырдың өзіне айтқызып, өз-өзіне баға бергізеді.

Осы екі поэмалардың соңындағы прологты, шығарманың түйініне айналдыруда да "Ер қадірін, ел біледі" деген мақалды қолданған. Мақал-мәтелдеу Мағжанның шешендік сөздеу тудыруында да өзіндік рөл атқарған. Ақынның "Өнер- білім қайтсе табылау" өлеңінде шешендік өнердің мақпалы бау.

Ғалым Қ. Өмірәлиевтің шешендік толғау өлеңдердің түптампы жоғалған мақал-мәтелдердің формаларынан пайда болған³¹ деген пікірінің қисындылығына келісуге болады. Бұл өлеңде мақал-мәтелдің дайын формасы жоқ, көбісінше, мақал-мәтелдердің қайсы бір сөз сыңарлауы, болмаса мағынасы сақталып отырған. Оны әдейілеп зерттеген адам болмаса - байқамайды. Өйткені - өлең таза поэзия тіліне айналған. Осының негізінде шешендік толғау, мақал синтаксисінің "қатал", "тау", "қалтты қыспағынан" шығып, сөйлеу тілінің еркін формасына ауысқан.

Ер жігіт, өнер табаң ерте қуса,

Ерінің, шаршамаса, бөлін буса,-

деген екі жолдан екі мақалдың формасын табамыз. "Ерте тұрған жігіттің бір ісі алда? "Еріншектің ертеңі таусылмас", Жоғарыдағы екі жолда, осы екі мақалдың элементтері кездеседі. Балалар мен жастарға ғибрат ретінде жазылған, ағартушылық бағыттағы осы өлеңде "Мұратқа жету үшін не істеу керек?" деген оқушы сұрауына өнер-білімге жету керек, оған жету үшін осы өлеңде айтылған кесепаттардан аулақ болу керек деп жауап беруге болады.

"Қара қылды қақ жаққан" деген мәтелдің "қақ жақар қара қылды тұра бөліп" деп мағынасы ғана алынған. Енді "жамандық - аты өшкірге жақын жүрме" деген жолдарға назар аударайық. "Жамандықтың аты өшкіні!" деген қарғыс мәніндегі қанатты сөз бақ. Соның негізінде жасалған. Аяғын күндік жерден байқап басса деген жол - "аяғыңды андап бас - алдында оң" деген мәтелден шыққан.

Өз өтігің таң болса,

Дүниенің көңдігінен не пайда, -

деген мақалды "өзінің таң өтігін көң көрмесе" деп, мағынасын қарама қарсы пайдаланған. Таң етік сөзі - білгеніңді көп көрме, маған осы білгенім болаң, жетер! деген тоқмәйілсуден аулақ бол, өз білгенің аяғыңдағы етіктің таңлығындай, қашан да аз. Сондықтан көзі ашық адамдарға жақын жүр, олардың сөзін үлгі көріп, естіген жақсы сөз, көргеніңді бос тастамай, көңіліңе түй, білімдінің сөзін жөрге тастама, білімсізден жүрер деп көң мағыналы дидактикаға айналдырған.

"Бейнет түбі - зейнет" деген мақалдың түбірін сақтай отырып, оқудың бейнеті қиын, сол қиындыққа төзіп, мақсатыңа жетуге болады деп мәнді ой айтады.

Бейнеттің мұнарланған шөл даласын,
мұмақта қорлап тіккен қос деп білсе,-

деуі сол мағынада.

Ақын көне мақалдарды әртүрлі формада шеберлікпен пайдаланған. Мақалдарға сұрөттемелі сөздермен, сұрөттемелі жаңа мағыналы /көнде қарсы мәнде/ сөздердің қолданылуы, қайсыбір мақалдарды жұмсаптып көп өзгеріске ұшыратқан. Осы бір ғана өлеңнен - сегіз мақал-мәтелдің элементтері кездесуі, ақын, өлеңдеріндегі әр сөздің түп-төркінін мақал-мәтелдерден іздеген деген ой тұндырмаса керек.

Бұл - ақынның сөздік қорының, ғаламат мол болғандығына даусыз дәлел. Мағжанның "күшті ақын" /Ж. Аймауытовтың қолданысы/ болуының басты бір себебі осында.

"Шешендік сөздің воқ мүшелері бесеу: а/ бастамасы, ә/ ұсынбасы, б/ мазмұнамасы, в/ қыздырмасы, г/ қорытпасы болады"³² деген А. Байтұрсыновтың пікірімен келісеп болсақ, шешендік сөз үшін қажетті қасиеттердің бәрі де осы өлеңнен табуға болады. Екіншіден, А. Байтұрсынов жіктеген шешендік сөздің түрі - білімділердің сөйлегені, білгір шешен өлеңінің түріне жатқызуға болады. Өлең - шешендік сөздердің жасалу тәртібіне тән -са, -се формалары арқылы жазылған. Са- формасы тармақ аяғында ІБ ұет, -се формасы ІІ ұет келген. Бұдан, Мағжанның "Өнер-білім қайтсе табылау" өлеңі мақал-мәтелдермен стилдік, тіл жағынан біулігі бар екендігін байқатады.

Мағжанның "Алтын хакім Абайға" өлеңі - Абайдың халық алдындағы өткен еңбегін, сіңірген қызметін айтып, қошаметпен сөйлегенін "қошамет шешен сөзі" /А. Байтұрсыновтың қолданысы/.

деп айтуымызға болады. Өйткені мұнда Мағжанның мақал-мәтел-
дерді пайдаланудағы тағы біу әдісімен танысамыз. Халық аузын-
да:

Білімді елсе
Қаразда аты қалау,
Үста елсе,
Үстаған заты қалау, -

деген мақал бар. Ақын осы мақал формасын сақтай отырып, төмен-
дегідей сөздер жасаған.

Жүрген жанның артында ізі қалау,
Етікші елсе, балға мен бізі қалау.
Біу бай елсе, төрт түлік малы қалау,
Жүйік елсе, артында сөзі қалау!

Сұм дүние сылаң бөгіп көптен өтеу,
Сау қалғанның көбісі өртең бітеу.
Тоқтамас дүниенің деңгелегі,
Жүйіктің айтқан сөзі көпке жетеу, -

деп өлең соңын шешендік сөздермен аяқтаған. "Тіңшіліктің көркі -
өрік" өлеңі таза өмірлік тәжірибеден туған ғибратты сөздер.

Сөздерінің мәнділігіне, дәлдігіне қарай іріктеліп, сұрып-
талған сөздердің өзара ұйқасып, үндесіп келгені - "Балалық шақ"
өлеңі. Бұл - балаларға арналған шешендік арнау.

Белгілі орыс ғалымы, шешендік өнердің теориялық негізін
салушы М.В. Ломоносов: "шешен болу үшін бес қасиет қажет дейді,
бірінші - табиғи дарын, екінші - білім, үшінші - шешендерден
үйрену, төртінші - сөйлеп жаттығу, бесінші - басқа ғылымдардан
да хабардар болу керек"³³.

Ендеше Мағжан бойында осы қасиеттердің барлығы бағын ескерсек, шешендік дарын иесі екенін айтпай аңғаруға болады. Ақын шешендік өлеңдерінде ғылым-білімнің қазақ халқы үшін қажет екендігін оқушылардың көзін жеткізе отырып дәлелдеген. Осы аталған өлеңдер 1911 жылға дейін жарық көрген. Бұдан - Мағжанның ақын ғана емес, ағартушы-педагог екендігін де мойындаймыз. Бұл -арысы, ХҮІІ ғасырлар мен ХІХ ғасырлардағы қазақ даналары, бөрісі - Махамбет, Ыбырай, Абай ықпалдарының күшті болғандығын да байқатады. Мәселен "Өнеу-білім қайтсе табылар" өлеңінен Абай әсерлеуі сөзіледі. Өнеу-білімге байланысты Ыбырайдың да, Абайдың да ғибратты, ағартушылық сарындағы өлеңдер жазғанын еске алоақ қателеспегенімізге көзіміз жетеді.

"Еслам қазасына көңіл айту" жұбату түрінде жазылған өлең. Ақынның қатты тебіренуіне қазағанда, қайтыс болған жігіт, қазауыл қуынның беделді, халқы сүйіп қастөзлеген адамы болса көрек. Мұны таза шешендік толғау деп айта алмаймыз. Бірақ қайсыбір сөз қолданыстарында шешендік сөздердің элементтегі бау. Мысалы:

Кәлі кетіп, шөлге айналса, жер жетім,

Ерті кетіп, шөп байланса, ел жетім.

Бұл - сөз жоқ, шешендік сөз. Оны осы күйінде пайдалана беруге де болады. Өлеңде шешендік шендестіру әдісінің бірі - шендестіру тәсілі бар.

Білдім жастың асып туған балаоың,

Мас та болса, байтақ әлге ағасың.

Қалың жауың үстіндегі қамқаның,

Тағдың тартып, жұртқан өкен жағасын..

Мағжан көректі жерінде халық даналығын сол күйінде де пайдаланған. "Халық айтса қалт айтпайды" деген мәтелді сол қал-

шында пайдалануы осының дәлелі іспетті.

Тартыпты ылғи тұра жолға, мақұлға,
Асқақ таудай пана бопты жақынға,
"Халық айтса, қалт айтпайды" деген ғой,
Ие бопты, байтақ төрең ақылға.

Төмендегі жолдарда тауып айтылған сөз қайырымсыз қазадан тұңғи-
тәді. Өлімге өкінгенше, тіңінің тілеуін тілеу керек деп жұба-
тады. "Ел асқақ ғой, талай қымбат тасы бау" деп тоқтау айтады.

Ақын енді бірде ойын тұра айтпай, түспалдап, сатылап,
жұмбақтап шендестіріп жеткізген.

Тауда тас көп, тас ішінде тас болау,
Елде жас көп, жас ішінде жас болау.
Сақа құймас қолайына жақпаса,
Асыл туған жас байтаққа бас болау.
Мүше келсе, "ат болаулық құлын" дегу,
Мақсы туса, сонда мынау ұлым дегу,
Сол ұланнан ерте айқылса саналы ел,
Үзілгендей болды, дүние, жолым дегу.

Ойымызды жинақтай келгенде айтамыз, Мағжан шешендік
сөздеу жасауда мадал-мәтел, нақыл сөздеуді пайдаланумен бірге
фразеологиялық тіркестерді де қолданған.

БАТА. "Ата, бата" елеңі осы ғұрып негізінде жазылған.
Мектепке барған нөмересі Мәрияш атасынан "бата" сұрайды. Нөме-
ресінің талабына қуанған атасы - "ғалым бол!" деп бата береді.
Бірақ ауыз әдебиетіндегідей, "Иә, құдай оңдасын, қызық иең
қолдасын" деп келетін жаттаңды сөздеу емес. Көрісінше, оқып-
білім алудың мәнін білдіру, ғалым болу көз-келгеннің қолынан
келе бермейтіндігін аңғарту. Оған күш-жігер, тезімділік керек

өкендігіне, оқумен мұқатқа жетуге болатындығына сендіру. Бұл - оң бата, Оны "Ж-...ға" деген өлеңінен де байқаймыз. Бұл өлең Жаиал Жақияқызына арналған. Ол - әйгілі жазушы Хамза Есенжановтың әйелі, Софияның апайы. Туыстары қалың малын алып, сүймеген жігітіне воғлап бөрмекші болады. Оны естіген Мағжан құдалықты бұздырып:

Әлі жассың, қайғы көрме, бара бер,
Сүм өмірдің күлін көрме, гүлін көр,-

деп бата береді.

"Бір биге" өлеңінде өлден пада алып, әділ билік құрмай, құлқының құлы болған бидің қақакетіне әзіл-сықақ ретінде, "тамұқта мәңгі күйіңіз!" деп әзіл ретінде тегіс бата береді. Өлең-Қызылжарда жиырмасыншы жылдарда адвокат болған Ғалиолла Ғалымжановқа арналған. Үй иесі Ғалымжанның астан кейінгі қолқа салуымен шығарылған. Біз оны "Зарлы сұлу" өлеңінен де байқаймыз. Өлең - Бөкеннің ағасы, Нұрмағамбеттің қызы - Шолпанға арналған. Шолпан әке-шешесінің қалыңмалын алып, айттырып қойған жәріне барғысы көлмей, кейін құсаланып, өсінен адасып өледі. Нәмере қарындасының тағдыры - Мағжанды қатты толғандырады. Шолпанға ара түсіп, сөзін өткізе алмаған ақын назаланып:

Сені бұйткен бейбақтың,
Санадан жүзі сарғайсын! -

деп қауғайды. Шолпанның тағдыры кейін М. Әуезовтың "Қаракөз" пьесасындағы Қаракөз образының тууына ықпал болған.

"Түн еді" өлеңінде, сүйгеніне қосыла алмай, малға сатылып ұзатылған қыз, өзінің шағасыз күйін, әкесі мен анасының "Өмір бойы жыла!" деп берген тегіс батасындай қабылдайды. Ал Қазан теңкөрісінен кейінгі әйелдердің бас бостандықтарын алуын,

сол қарғыстың кулпаршасының шыққанының дәлелі іспетті дегенге келтіреді. Осы арқылы орынсыз жерде айтылған қарғыстың орындала бөумейтініне оқушылардың көзін жеткізеді.

Ақынның "Шолпы" өлеңі таза әдеби тілмен жазылған, солай болса да фольклордан ауырған қарғыстың ізі бар. Ақын оны зілсіз әзіл түрінде былай келтіреді, "Кулпара талқан боп сымғыр!" "сұлу қыз санадан солғыр!". Киіз үй сыртындағы қыздардың қылығы, үйде отырған жігітті елітіп, мазасын алады, жанын қытықтайды. Бұған әзіл ретінде жоғауыдағы сөздерді ақын ойша айтады. Қазақтың ежелден қыздарға айтатын "бөтің тілінгір!", "бағың жанбағыр" т.б. сөздеріндей зілмен, салмақпен айтпай, жұмсартып қолданады. "Санадан солғыр!" деген сөз - мазақ кетіп, ақыл есіңнен айұшылып, маған ғашық бол, мені ойла деген жігіттің менмендік тілегін білдіреді.

Қоқыта айтқанда, Мағжан жұмбақтарды, мақал-мәтелдерді, аума әдебиетіне тән дәстүрлі тіркестерді, оң бата, теріс бата т.б. пайдаланғанда жаңа мән, жаңа мазмұн іздеген, оны өзінің поэзиясында халыққа айтау ойын жеткізуде дәнекеу ретінде пайдаланған.

ҮШІНШІ ТАРАУ

АНЫЗДАН ПОЭМАҒА

Мағжан поэзиясының дамуы мен қалыптасуындағы екінші кезең, фольклорлық сюжеттерге құрылған поэмалар. Сол кездегі қоғамдағы үлкенді-кішілі әлеуметтік өзгерістердің болуы ақын жаңдүниесінде де эволюциялық өзгерістер тудырды. Февраль революциясы ақын үмітін ақтамады. Қазан төңкерісінен кейінгі елдегі ел еңсесін басқан нәубет ақынның жігерін жасытады. Сол сәтте ақын қиялымен елді мына тығырықтан алып шығатын Абылайхандай ел басшысы, Баян, Кенесары-Наурызбай, Сыздық тәрізді батыл ұлдарының болуын армандады. Елдің өткеніне үңілді, жақсылықтың бәрі артта қалды деп туңілушілікке де барды. Қазақтың тәуелсіз егеменді ел болуын армандады. Соған апарар жол іздеді. Сондай бір сәттерінде 1923 жылы Ташкент қаласында "Батыр Баян" поэмасы жазылды. Тарихи мағлұматтарға қаарағанда поэма бір таңда жазылған. Шығарма халық аузында айтылып жүрген аңыздардың негізінде туган. Поэманың кейіпкері болып отырған Абылай хан да, батыр Баянда емірде болған адамдар. Баянның Абылайханның сүйікті батыры болғаны да рас³⁴. Баян - сыбызғыда ғаламат ойнаған адам.

Қазақ жеріне қалмақтардың жасаған қанғы жоңғары ел өмірінде із қалдырды. Осы бір қанды тарихтың бетінен орын алған ерлердің бірі - батыр Баян. Бірақ Баян Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бегенбай, Қаздаумоты Қазыбек, Қарабалуан Жәнібек, Қарауылдан шыққан Қанай би мен әрі батыр, әрі сөрі Дүйсен сияқты "ақтабан шұбырындының" алғашқы жылдары өсейіп, ер жеткен қаһармандардың алғашқы тобынан емес, керісінше, "қас дұшпандарды жермізден түбегейлі аластаған ерлердің екінші толқынына жатады.

Баян, Шағжанның дастанындағыдай қалмақтардың қолынан өлмеген, керісінше езі 100 қазақты басқарып, 1000 қалмақпен қытай шекарасына дейін қуып, соғыса отырып, ақыры жорықтан қайтып келе жатып, соғыста өлген адамдардың денесі тасталған бір көлден су ішіп, сол судың зәулі зардабынан өлген. Елдің ақсақалдағы да солай деседі. Шоқан Уәлиханов та езінің "Исторические предания о батырақ ХҮІІІ века" деген мақаласында, Баянның елімін осылайша сипаттайды.

Баян – уақ руынан, Уақ-Шоға, Шейкөз, Бағжақсы, Жансағы, Мұрат дейтін тайпалардан тұрады. Шоға – Баянның арғы атасы. Уақ руының біраз тайпалары Семей, Аякөз, Өскемен аймақтарын мекендейді. Тіпті Уақ тайпаларын Шу өзені төңірегінен, Баянауыл маңынан да, қала бөзді Ақтөбе төңірегінен де, Қытай мен Монғолиядан да көздестіруге болады. Уақ елінің ескі ата мекені, ол Қостанай мен Қызылжар қалаларының екі аралығындағы Обаған өңірі.

Шоға – Баянның жетінші атасы. Шоғадан Байыс, Байыстан, Қырғызәлі, Қырғызәліден – Мүлкіс, Мүлкістен – Қарабас. Қарабасан – Есқара, Есқарадан – Қасаболат, Абылай, Алтыбай атты үш балы, Қасаболаттың үлкен ұлы Баян, кіші ұлы – Жарбол.

Баяннан Бұлан, Бұланнан Манабай, Манабайдан Басшығұл /Басшығұл 1842 жылы туған/, Басшығұлдан Құлжабай, Маныбай, Олжабай дейтін үш баласы болады. Құлжабай мен Маныбай – соғыс жылдағы қайтыс болады, Олжабай бұдан он жыл бұрын дүниесалды. Олжабайдың баласы Зейнолла қазіргі есен-сау. Солтүстік Қазақстанның Булаев ауданында жауапты қызметте. Құлжабайдың баласы Шәри 1990 жылы қайтыс болды. Шәридің Қайырбек, Қаһарман атты екі балалары қазіргі есен-сау. Булаев ауданындағы Қарағанды сов-

ұозында қызмет істеп жүр³⁵.

Мағжанның бұл поэманы жазуына Шоқан мықтап әсер еткен деп жорамалдауға әбден болады. Өйткені Шоқан шығармаларындағы Абылай мен Баянға байланысты айтылған жайлардың көпшілігі поэманың өн бойынан байқалып отырады.

Сондай-ақ батыр Баянға байланысты тарихи деректерге тереңірек тоқталуымыздың да өзіндік себептері бар. Әдебиет пен фольклордың ара қатынасын зерттеу үшін оған тарихилық /диакрондық/ жағынан да келу керек³⁶ дейді К.В. Чистов. "Өйткені, халықтың ауыз әдебиетінде сол халықтың ұлттық дәстүрі, мәдениетінің тууы мен дамуының түрлі формасы сол халықтың аңыздары, жырлары мен эпостағында жырланып, жазба әдебиетте кеңейтіліп, құлпырып бөріледі. Сондай-ақ әлгі екі система аралығындағы жазба әдебиет пен фольклордың дамуын синхронды әдіспен зерттеу үшін де қажет³⁷.

Поэмада батыр Баянға байланысты аңыздар ақын шеберлігі нәтижесінде жеке авторлық сипатқа ие болған.

Мағжан "Батыр Баян" дастанын Бұрабай даласының тамаша сұлу табиғатын суреттеумен бастап келе жатады да, көнеттен бір тұңғыш тылсым дүниеге кездескендей баяулайды. Бірнеше күннен бергі ханның қалың әскері өздерінің қанды жорыққа қашан аттанатынын білмей, Абылайдың бұйрығын тосып, дәл-сая болуда. Осы дағдарымстың "сырын" ашу үшін батырлар Қанай биді Абылайға жібереді.

Жиналған өңдең бөрі Бұрабайға,
Алаштың көбісіндегі ізгі жайға.
Батырлар бұғаудағы ағыстандай
Абылай тұңғыш бір терең ойда.

Бәрі де ел қорғаны – батыр, билеу,
Аттанбай тек жатудан таппай пайда:
"Мүрелік, жау басынақ!" – деген сөзбен,
Салады Қанай биді Абылайға.
Би Қанай: "Бү қалай?" деп бастағанда,
Абылай сұрайды одан: "Баян қайда?!"

Бірнеше күннен бәрі "бұғаудағы арыстандай батырларды" Абылайдың жіпсіз байлап, жоқтыққа бастамай жатқан себебі – батыр Баянның келмей жатқандығы. Дастанда Абылайдың Баянды іздеуімен сюжеттің негізі қаланады.

Бұл Шоқан шығармасында былай келтірілген: "...хан стоял на сбочном месте, не двигаясь, он дожидался храброго батыра Баяна, не смотря на ропот, других батыров. Наконец явился с 540 человек и он предстал перед ханом: "Куда, что прикажешь, я исполню" хан обратился к народу и сказал: "Вот зачем я так долго ждал Баяна"³⁸.

Ақын Ш. Уәлиханов жазбаларымен жақсылап танысып, ондағы аңыздарды сұрыптаған. Одан Баян мен Абылайға байланысты нағыз қалықтың бағаға ие болғандарын ғана алған. Эпизодтардың поэма-ның сюжетіне сәйкестендіріп құрылғаны сондықтан.

✓ Сюжетте Баянның: "қайда жұмсаңыз да мен дайын", – деген жауабына Абылайханның ұйса болғандығы айтылса, Мағжан ханның Баянды куту себебін былай түсіндіреді.

...Баянның адуақты күу атынан,
Көп қалмақ болмаушы ма ед қорқақ қоян?
Наркөскен, өрттей өскен, қайтпос болат
Баянсыз қанатымды қалай жаям?!
Би Қанай! Аттанбайды хан Абылай,
Көлмесе қандыбалақ батыр Баян!

Сюжеттегі хан сөзіне қарағанда Абылайдың Баянды іздеу себебі әлде қайда қуаттырақ болып шыққан. Бас кейіпкердің фольклордың қай жанрында болмасын маңызды композициялық рөл атқаратынын³⁹ еске алау болсақ, поэманың басты геройы – батыр Баян образы, шығарманың идеясын айқындаушы құрал.

Тіпті хан Абылайдың өзі де Баянды күтеді, яғни Баянға табынады. Баян келмей жорыққа шықпай отырғандары да сондықтан. Демек, Баян өзгелерден ерекше дәреге тұрған ойы да, қиялы да көсек тұлға. Ал әрбір көсек тұлғаның мінезі де, жүріс-тұрысы да, барлық іс-әрекеттері де басқалардан өзгеше болады. Баянның бойына біткен осы бір ерекшеліктерді біз қалмақ қызы өкеуінің арасындағы қарым-қатынастар арқылы, сондай-ақ інісі Ноян өкеуінің арасындағы трагедиялық қақтығыстар арқылы көреміз.

Тіпті Абылай ханның жорығын жылдаған жылдаулар, әрі батыр, әрі ақын Қарабұжыр, Бұқар мен Тәттіқараны да осы жиналып Баянды күтіп отырған топқа қосады.

Сол дәуірдің тарихи мінездемесін халықтық тарихи образдар арқылы суреттеген. Моғарыдағы батырлар туралы да халық арасында әртүрлі аңыздар тараған. Соның бәрі Мағжан, Баян көзімен қалмақтардың түбегейлі жерімізден кету көзеңіне алып келеді.

Осындағы Бегенбай, Жанатай, Малайсары, Оғазымбет, Елшібек, Мәпек, Сырымбет есімдері Шоқанның 1904 жылғы жинағына енген. "XVIII ғасырдағы батырлар жайлы тарихи аңыздар" атты мақаласында көздері. Ақынның әр батырға берген сипаттама мінездемелері де, көп тұста Шоқанды сөзбе-сөз қайталайды⁴⁰.

Баянның "Ноян" деген інісі болған ба, болмаған ба деген сұрақ теңірегінде Будаев ауданындағы көнекөз қариялар арасында әртүрлі тартысты таластар бар.

Возвышин ауданының "Иисеровка" совхозының, Ленин бөлімшесінде тұратын 80 жастағы ақсақал Қажымұрат Айтмағамбетов қазіргі Булаев ауданының, молдуден совхозына жақын жердегі обалардың бірінде, "Ноян мен қалмақ қызы Ақшамандайдың мәйіті жерленген" дегенді айтса, Е. Асқаров 1989 жылғы "Мүлдіз" журналының №3 санында жарияланған мақаласында: "Мағжанның Ноян деп алғаны - Баянның шөберелес ағасы Сағы батырдың баласы - Қыстаубай. Ел есінде қалған әңгімеге қарағанда, Қыстаубай, ұрасында да ауылдағы қалмақтың Лағыл деген қызын алып қашса керек. Баласының қылығына Сағы батыр қатты ызаланады. Сағы батыр долданса соғыста екі көзін қан жауып кетеді екен. Қашан дүрпанын түйреп тастағанша көзі ашылмай, оған дейін шылбыры Баянның тақымында жүреді екен. Сол Сағы: "Қыстаубайды қуып жөтіп өлтір, киімі мен қау-жарағын көзімше көмі" - деп Баянды жұмсайды. Баян Қыстаубайды қуып жөтіп, бір қабат киімін қозының қанына малып, Сағыға алып келеді. Қыстаубайды кіші жүздегі нағашыларына жібереді. Кейін бір соғыста, кіші жүз әскерлерімен келген ұлын көріп, Сағы, Баянға қатты денжиді"⁴¹.

Ал Уәлиханов шығармасында Баянның Ноян деген інісі болғаны туралы дерек жоқ. Тек оның ағасы Сағының болғандығы айтылады.

Ақын-жазушылар қайсыбір аңыздардың үзінділерін, фактілерін, болмаса оқиғаның шағын эпизодтарын пайдаланады. Ол артынан шығарманың құрылысын дамытушы дәнге айналады⁴². Біздіңше, Мағжан оны шығарманың қуатын арттыру үшін, сюжет желісін ширектіру үшін, Баянның ұлы тұлғасын сомдау үшін пайдаланған. Бұл тосын эпизод арқылы поэмаға жаңа драмалық тақтис, жаңа кейіпкер енгізген. Фольклорлық мұраның әдебиетке түсіп, қайтадан фольклорға ауысуын Жолдөзектегі обалардың бірінде, Ноян

мен қалмақ қызының мәйіті жатыр деп жұртшылықтың, күні бүгінге дейін қол жайып құран оқитындығынан байқаймыз. Мағжанның 1922 жылғы жазылған бұл поэмасы жазба әдебиеті негізінде қайтадан аңыз тудырып отыр.

Мағарыда әртүрлі пікірлерді саралай келіп, Баянның "Ноян" деген інісі болмаған деген тоқтамға келеміз. Ендеше Мағжан - ел қорғау жолында мәрт болған, Баян образын сомдауда, фольклорда қалыптасқан бейнелі метафораны қолданған. Онда әуелі анасынан жас батыр туады, артынан інісі, не қағындасы туады. Бірінен бірі ажырамайды, жауға да бірге аттанады. Баянның артынан Ноянды тудыруы осыған негізделген болуы ықтимал.

Екіншіден, поэмадағы маңызды композициялық рөл атқарып отырған - Баян образын айқындауда, Ноян мен қалмақ қызы поэма сюжетін дамытушы көмекші құрал.

Баянның образы шығарманың көркемдік идеясымен байланысып жатыр. Абылайхан, Ұса-Сөзген, Жанатай бейнелері поэмадағы "қосалқы" образдар. Баянның тарихтағы тұлғасын көрсету үшін, фольклордағы қарама-қарсы қою, салыстыру, жұптауды пайдалану әдістерін қолданған. Мәселен, Абылайхан мен Баянды, Баян мен Ноянды, Баян мен қалмақ қызын, Абылай мен қалмақ ханның қарама-қарсы қояды. Осы қарама-қайшылық шығарманың сюжетін әрі қарай дамытып әкетеді.

Фольклорда бас кейіпкердің мінездемесі басынан аяғына дейін өзгермейді, тұрақты. Оқушысын қимылы арқылы сөндіреді. Поэма басталғанда оқушыларды:

...Қазақтың батырлары бәрі қыран,

Сонда да бір батыр жоқ Баяндай тал...

деп таныстырады да, "Баянның батырлығы алашқа аян" деген мінездеуді екі рет:

...Бәқін айт, біқін айт та, басқа батыр,

Баяндай -алашым!" - деп еңіреп не еді?...-

деген жолдарды екі рет қайталаған. Сөйтiп Баянның елі үшін, еңіреп туған ер екендігін поэмада батырдың іс-әрекеті арқылы сөндіреді. Бұдан Мағжанның, Баянға фольклордағыдай даяр мінездеу қолданып отырғанын байқаймыз.

Дәл осы сюжетті І. Есенбеклин өз шығармасында пайдаланған⁴³ Соған қарағанда "Батыр Баян" поэмасымен жақсы таныс болса керек. Мұндағы сәл өзгешелік, жорыққа жиналып жатқан топқа Қаракерей Қыбанбай мен кіші жүзден Бұғыбайдың келмеуі. Оны жазушы "пайғамбар жасына жеткен кәрілігінен болау" деп түсіндіреді. Ал Баянның келмеуін Абылай жаман ырымға жориды. "Оның өз басына біу қауіп туды, не ел-жұртының қамына да қаратпайтын біу пәлеге душау болды" деп ойлайды. Поэмада:

...Жау! - десе, жатпайтұғын батыр Баян,

Апырым-ай, келмеуінің мәні қалай?...

деп ақын дебірсізденіп, оқырманды оқиғаға жетелейді.

Романда: "...әке-шешесі қалмақ шабуылының біу үлкен айқасында қаза тапқан, өзімен бірге туған, биыл он бес жасқа шыққан Ноян атты інісі ғана бар, Ноян әлі қолына найза ұстап жауға шапқан жоқ, бірақ алақанына түкіріп, бүгін ертең менің де кезегім келеу деп, бойына біткен қайратын жұмсайтын жер таппай аласұрып ауылда әзер жүр..."⁴⁴ - деп келеді. І. Есенбеклиннің Мағжанның поэмасымен жақсы таныс деп отырғанымыз осы. Романда Баянның Сауы деген ағасының барлығы туралы деректің айтылмауы да ойымызды қуаттай түседі.

Халық түсінігінде, хан алдына батырдың кешігіп келуі хан кешіретіндей болғанда ғана кешіріледі. Хан кешірім бөре-

тіндей - күрделі себеп болуы керек. Өйтпегенде жазаланады.

Бұл жолы кешігуі жай емес қой,

Тұлпарым көз болды ғой орға тегі!..

дөген ханның күдігі шынға шығады. Ол - Ноян мен қалмақ қызының Баян қолымен өлтірілуі. Поэмада былай суреттеледі.

Екі жас аттарынан ұшып түсті,

Түскенде бірі-бірі құшып түсті...

Бұдан ақын қиялында Батыс Еуропаның романтикалық шығармалары мен шығыс әдебиетінің аталары - Фирдоуси, Низами мен Навоидың да әсері болғандығы байқалады. Өйткені Низамидің "Құсырғау мен Шірін" дастанында, Навоидың "Фархад-Шырын" дастандарының сюжетінде армандарына жете алмаған ғашықтар өлгенде бір-бірлерін құша құлайды. Қазан төңкерісіне дейінгі басылымдардың, оның ішінде "Дала уалаяты" газетінде "Фархад-Шырын" дастанының екі варианты жарияланғанын еске алақ болсақ, жас Мағжанның шығыс сюжетіндегі дастандармен бала кезінен таныс болғаны байқалады. Шығыстың Фирдоуси, Низами, Науаи сияқты ұлы классиктерінің қазақ арасына кең жайылуы, қазақ мәдениетінің дамуында елеулі оқиға болды. Ел арасында Шығыстың дастан, қисса, хикая сарындас шығармалар туды. Әрі қазақ ақындарының творчествосына ықпал етті⁴⁵.

Ал қашқан екі жастың батыр қолынан өлтірілуі халық ауыз әдебиетінен, дүние жүзі әдебиетінен келе жатқан сақын. Мәселен орыс әдебиетінде Гогольдың "Тарас Бульба" шығармасында, поляк қызына ғашық болып, жау жағына шығып кеткен ұлы Андрийді, әкесі өз қолымен өлтіреді. Батырлар жырында Кәбікті ханның қызы Қарлыға Қобыландыға ғашық болып, әкесі мен інісі Біршімбайды өлтіруге көмектеседі. Жырдың соңында Қобыланды Қарлығаны өзі

алмай, жолдасы Қараманға береді. "Шынтасұлы Төрехан" жырында Қодарқұлға ғашық болған Ханбibi ағасы Төреханды ұйықтап жатқанда аяқ-қолын байлатып, далаға тастайды. Еліне барған соң Қодарқұл оған үйленбей отын-суға салады. Әкесі Шынтастың көмегімен босанып шыққан Төрехан, Қодарқұлды да, қарындасы Ханбibiні де елтіреді.

Бұл сарындардың тәрбиелік мәні бар. Ол - Отанын, жерін, елін сүй, жеке басының қамын ойлаған, әл мүддесін сатқандар әр ғасырда да болған, бола береді. Бұл фольклор дәстүрінің жазба әдебиеттен жалғастығын тауып отырғандығының дәлелі. Поэмада ақын қалықтық наным-сенімдеңді, әдет-ғұрыптарды, салт-дәстүрді де пайдаланған. Мәселен, қалмақ қызының анасына берген сөзінше адалдығы. Ананы құрметтеу екі қалықтың да қанына сіңген қадірлі дәстүр. Ноянның қыз тілегіне қарсы болмай келісім бедуінің бір сөзі осы. Ноянға қыз тілегін былай жеткізеді.

Бөбегін шырылдатып ап кеткенде,
Ата-анам жылап-заулап қалған еді.
Соғлы анам көкірегің көкке сауып,
Қан жылап менен бір ант алған еді.
Ол анты: "Елдің шетін, анаң бетін
Бір көрмей, қозым, ерге барма!" - деді.
Анама сөзім - анау, өзім - мынау,
Мас Ноян, жүгінемін ер деп сені.

Қалмақ қызының бұл тілегі арқылы, оның елін сүйін, өзгелерге үлгі етеді. Екіншіден қарсылас қалмақ елінің қазақтармен оңайшылықпен ымыраға келмеген, мықты жау екендігін байқату.

Ежелден қалық санасына бөкіген қағида бар. Ханға қарсы көлуге болмайды. Хан айтты - үкім. Хан да, қалық та берген

сөзтөрінде тұқум көрек. Мағжан оол қариданы дастанның бірне-
ме жерінде айтады.

...Ей Қанай! Аттанбайды хан Абылай,
Көлемсе Қандиоалақ батыр Баян...

немесе:

...Көкшеде өңдең көкжал аялдаған,
Қырандау қанаттарын жая алмаған.
Ханына Абылайдай: "болады! - деп,
Бір бөрген сөзден ерлер тая алмаған.

Қалмақтардың сый-сырғалғысымен жеті елшісін жіберген жаушы-
сының көлісіміге шақырған ұсынысына Абылай келіссе де, батыр
Баян келіскісі келмейді. "Ой Қытай мен Ой Қытайды алдап кеткен
қалмақтар емес пе, бұлардың алдауына көнбейік! дейді. Хан да,
батыр Баян да өз сөздерін екі рет қайталайды.

Шоқан: "Хан дағ ұсаз повторил свое, он "Баян" дағ ұсаз от-
вечал"⁴⁶ десе, Мағжан: "Хан да екі, Баян да екі қайықтысты.
Алмастай бір-біріне тіккен көзін", - деп толғайды.

Хан сөзінен танбайды. Ханда екі сөз жоқ. Оны тіпті "діні-
мізде" құптамайды. Өйткені ол билеу киелі адамның үлесіне ти-
ген деген қалық арасында сенім бау. "Қазақтар киелегі үлкен
ман бөрген"⁴⁷ Ендеше, Абылайхан киелі "аруақ" қонған адам.
Абылайдың аруақтылығы қақында да халық арасында әртүрлі аңыз-
дар бау. Ол туралы Ш. Уәлихановтың еңбегінде де бау.

Ақын оны өзінің түсінік-талғамы тұрғысынан, ой-тауазысынан
өткізіп былай жырлайды.

Бетіне Абылайдай аздағөздің,
Көзуді алты алаңға ау қылатын.
"Бетіне көлген жанды соғау кіе? -

деп жырау, жауыншылар жар қылатын.

Баянның сөзін естіп қариялар

Ішінен ерін аяп: "А, шырағым!" -

Десті де күрсінісіп, кесіп қойды:

Қайтады,- деп осы жолы, Баян бағың!".

Абылайдың бетіне Баянның қарсы келуі - күнә. Киенің ашуы қаһарлы, "кесің" деп аталады. Ендеше, Баян кесіңге ұшырады. Халықтық сенімнің сақталуына ақын да іштей қарсы емес, өзі де сенеді. Балды автоу құптамайды. Күнәға батқан адамның ісі оңға баспайды. Ендеше екі жастың қанын ішкен Батырдың бұл екінші - күнәсі.

Халық сенімінде "аққу киелі құс, оны өлтіруге болмайды, өлтірген адамды киесі ұрады". Ақын Абылайдың қасиетті адам екенін айту үшін "Құдай боп құс төресі топ төрінде" деген төңеуді қолданады. Қасиетті адамның бетіне қарсы келген батыр үшін, бұдан әрі барад жер жоқ. Ол аққыл алда болау эпизодқа күш береді. Артынан келер күшті тоспай аз қолмен көп күшке қарсы шығады.

Халық түсінігінде батыр өлімі майданда болу көрек. Мағжан Баянның өлімін халық түсінігіне ыңғайлап отыр. Халқы сүйіп қадірлеген батырға осындай өлім лайық. Оған халықтың сенетіндігі шүбәсіз.

Халқымыздың қастерлі дәстүрінің бірі - қол бала тәрбиелеу. Қалыңдықты айттырылған жеріне 12-14 жастағында береді. Түскен жері оны тәрбиелеп, балиғатқа толған соң ғана ұлдарына қосып, некесін қияды. Бұл әуіден келе жатқан ата-баба дәстүрі. Қолға түскен қалмақ қызы да, "тым жас" болғандықтан "қол бала" тә-

іяді. Әлі балиғатқа толмаған. Баян оны жақсы көрсе де, жұмқ келмейді, оған тиіс "обал" деп ойлайды.

Мағжан дәстүрлі фольклорлық сюжеттеуді ғана емес, тағриқи жәу атауларын да шығармасына өзек еткен. Оны дәстүрлі фольклорды пайдаланудағы ақынның бірі әдісі десек те болады.

Атығай қоныс салған Жолдөзекке,
Құнарсыз, ащы татық сорлы өзекке.
Жолдөзек - жолсыз өзек, күтсең, отсыз,
Алдымен жау да салған қолғы өзекке,
Айырылып байлығынан, көп соққы жөп,
Көз жасы Атығайдың толды өзекке.
Алаштың Асан қайғы данышпаны,
Кетпеген "Қанды өзек" деп, тіпті төкке.
Ежелден күт дауымай, қағынған жөу,
Қайғылы бір іс болды сол өзекте, -

деп, екі жасты елімге дұшақ өткен жөудің "көсепатты" болуынан деген түсінік те тудырады.

Егер жоғарыдағы Е. Асқаровтың көлтірген дөрегі тұрғысынан көз жіберсек, "Қанмөзекте" екі жастың елтірілуі ақын қиялымен жасалып отыр. Ақын сюжет жөлісін ширқтыруда жөу атын пайдаланған. Ендөше бұл фольклордың әдебиетке жасаған ықпалының бірі⁴⁸. Соның ең көрнектісі болып ақын-жазушылардың халық творчествосының жанрларын әдебиетке ұқсатып, ендөп пайдалануынан да байқалады. Мәселен, Баянның Ноян мен қалмақ қызын қапыда елтіріп алғаннан кейінгі жоқтауы, халық әдебиетінде барынша кең таралған элегия-жоқтау үлгісінің - "элегиялық-жылау"⁴⁹ түрі.

Сөйлем құрылыстарына, лексикалық формаларына, ырақта-

рына қағал, бұл фольклордағы жоқтау жанрына келетінін байқаймыз. Бірақ жоқтаулардағы таптауырын болған сөздеңді қайталамайды.

Осы жерде М. Әуезовтың мына пікірін еске алуымызға болады. "Өлген адамға арналып шығарылған жоқтау өленде оның қадір-қасиеті мадақталады. Қазасына орны толмас екінші айтылады. Ал образдық поэтикалық желісінде салыстырыла алынған бейнелер мен төңеулер көп ұшырасады, өлген адамды мадақтаған бояуы қалың эпипеттер мен метафоралар қолданылады"⁵⁰. Жоқтау жанрының Мұхаметжан айтқан барлық элементтері бола тұрса да "бұл элегиялық - жылау"⁵¹ Ноян мен қнады өлтіріп алғаннан кейінгі Баянның мұң-зары.

3.3. Гаджиеваның төмендегі пікірімен келісесіз болсақ, бұл әдебиетке айналдырылған жоқтаудың бір түрі. "Написанная в форме сочувствия, элегия отличается сложным синтезом элементов героико-исторических песен и народных плачей. В ней лирическое переживание сложного состава - оно вмещает сообщение о событиях, характеристику личности, составленную по фольклорному принципу идеализации, утешения, сожаления и целый ряд других элементов фольклорных плачей, которые слились в органичный состав лирического переживания, подчиненный лирическому жанру"⁵².

Мағжан поэмада екі жастың әлгендігі туралы хабарды, олардың аузынан шыққан "Аһ" деген сөзбен жеткізеді.

...Жия алмай, құр төңселіп ақыл-есті,

Тұрды да біраздан соң батыр Баян

Атынан есі аугандай құлап түсті.

Мұсылман қауымының ежелден келе жатқан сенімі бойынша өлген адамды /мейлі жаман адам болсын/ "мақсы адам еді" деп жоқ-

таса, о дүниеде күнесі кешіріледі, жаны жаннатта болады⁵³.

Ендеше Баянның жылауына да, сол түсінік тұрғысынан қарауымыз керек. Ноянның әрекеті жылауға тұрмайды. Бірақ Баян оның бұл әрекетіне баруы оның жастығы, "ақылшыл тоқтатпаған, еркелігінен" деп інісін ақтайды. Ноянды осындай әрекетке итермелеген, қалмақтың қызы. Егер мен қалмаққа жоңыққа бармасам, есалаң жүрегіме ерік беріп, тұтқын қызгі алып келмей, елтіріп кетсем, бұл сұмдық болмас еді деп өкінеді. Ақ боз үйде буынып өлмей жауымды қуғандай "неге құдым" деп күйінеді. "Қозымының қанымен жуылған саусақтағым неге салдырап шіріп қалмайды" деп қағанады.

...Сөкітіп суда ойнаған шабағымды,

Сұм сұлу, қармағыңа ілдің неге?

деп қызға нағызды.

Енді бізде Ер Көкше, Ер Қосайдай батырлардың ұрпағынан таралған Сағым мен Баян екендігін айта келіп, оған Ноянның "кір" келтіргендігіне намыстанады. Екі жасты өлтіру себебін түсіндіреді.

...жоқ, өлде, жоқ, жоқ... Өлде... өлтірдім бе,

Інімді алты алаштың намысы үшін!

Арқамдай жер жүзінде жер бола ма?

Айбынды алашымдай ел бола ма?

Алашта ертеде өткен екі ақстан:

Ер Көкше, Ер Қосайдай ер бола ма?

Соғардың нәсілінен Сағым, Баян,

Бағымстай ойын салған сағ далада.

Інісі Ер Баянның, жасмық Ноян,

Атадан азып туған дегу бола ма?

Құл болса бір қыз үшін балдырғаны

Алашқа бұдан да ауыр шәр бола ма?!

Жылаудың соңында бұл бақытсыздықтың "қунаһақы" қалмақтар деген топтамға келеді. "Алашым, аттанамын, жауында өлемі" - деп өзінің жорыққа дайын екендігін білдіреді. Нояның әрекеті дұрыс болмаса да, оны "ақтап", Баянның жылауы, фольклордағы идеализация принциптерінің бірі⁵⁴. Жоғарыда айтқанымыздай халықтық сенімнен туындап көркем әдебиетте эстетикаға айналдырылған. Бұл принцип шектеусіз идеализация⁵⁵ /неоправданная идеализация/.

Баян, Ноянды өлтіруінің себепкері ретінде - қалмақтарды кінәлайды. Егер екі ел арасында тыныштық болса, осындай әрекетке бараар ма едім деген топтамға келеді. Бұған итермелеген "сөңдерсіндер" дегенді аңғартады. Сөйтіп жауының сағын сындырады⁵⁶. Ноянды "қунадан" ақтап алады. Бұл - жауды жою принципі, яғни поэмадағы шектеусіз идеализацияның /неоправданной идеализации/ антиподы⁵⁷.

Әлегиалық-жылаудың адамның психологиялық эмоционалдық жағдайын терең суреттеуге бағытталатындығын⁵⁸ батырдың қасіретінен байқаймыз.

Бұдан мағжанның қазақ әдебиетінде ұлттық фольклордың элементтерін пайдалана отырып, жоқтаудың жаңа түрін тудырғанын көреміз. "жолдөзектегі" бұл қанды оқиға түс ауа болады. Ата-бабамыздың салты бойынша адам өлген күні, бір түн түнейді де келер күні мәйітті жерге береді. Поэмада бұл ұлттық дәстүр толық сақталған. Баянның Ноян мен қызды түс ауа жолдөзекте қуып жеткенінен, Баянның күңгірт тартқан көшке таман жылап, заңданып, күңгіренуінен, күміс таңның жерге сәуле шашып ату-

нан, мейіттің бір түн түнегенін аңғарамыз. Ақын уақытты күнге қарап айтып отыр. "Күннің шығуы, күннің батуы" уақытты соған қарап бағдарлау – фольклордағы дәстүрлі поэтикалық формула⁵⁹. Екі жасты қапыда өлтіріп алған Баян оларды өз қолымен жәрдейді.

Ең Баян көмді екеуін дөң басына,

Түсірмей бір топырақ ортасына.

Ап шыққан қарулаңын сүйеп-сүйеп,

Ноянның көмді бәрін өз қасына.

Бұл бүкіл халық табынған шамандық діннің⁶⁰ ақынға ықпалы. Адамның нәресте кезінде "о дүниелік адамның рухы – жаны, жер астында да мәңгілік жасайды" деген түсінікпен қару-жарағын, киім-кешегін, т.б. заттарын өзімен бірге көметін болған⁶¹.

Екіншіден, эпизодтың Баян образын аялудағы мәні ерекше. Оның романтик образ екендігі, әсіресе, осы жерде айқындалады. Наян мен қызды өлтіргенше мейірімсіз, қаталдық көрсетсе, оның өлімінен кейін күйректік танытады.

Баянның "жылауында" жорғада М. Әуезов айтқандай әпитет, әсірелеу, теңеу, символ сияқты бейнелі сөз түрлері соя қалпында пайдаланылған. Айталық, Баянның үйден атып шығуын оқ жыланға, бәріге теңеуі, ауыз әдебиетіндегі тұрақты теңеулер. Наянды "күлыншақ", "маңқа" деуі символдық сөз.

Көркемдік уақыт – әдеби шығармалардың поэтикасындағы өзекті мәселе. Фольклор туралы ғылымда бұл мәселе М.М. Бахтин, В.А. Бахтина, Д.Н. Медриш еңбектерінде кең қозғалған⁶². Д.Н. Медриш оқиға мезгілінің көркемдік көрінісін /художественное время/ ұзақтығын, болмаса оқиғалылығын мынадай белгілермен мінездейді. а/ ұзақтығы /продолжительность/, б/ үзілісті неме-

се үзіліссіз /пре́рывность или непре́рывность, в/ шектеуді немесе шектеусіз /конечность или бесконечность/, жабықтығы немесе ашықтығы /замкнутность или открытость/⁶³.

Мағанның поэмасы шектеуді уақытпен берілген. Поэмаы оқып отырғанда оқиғалы уақыт бірінің соңынан бірі тізбектеліп отырады. Соның нәтижесінде оқушы қауым бұл оқиға үш күннің ішінде болған өкен-ау деген тұжырымға келеді. Өзі осы оқиғалы уақытты көрсетуде, ақын, қалың аумз әдебиетіндегі күнге қарап уақытты бағдарлайтын дәстүрді пайдаланып, оқиғаларды сол бағдармен баядаған.

Ақын дастанның алғашқы тарауынан-ақ өзінің бұл поэманы не үшін, нендей жағдайда жазып отырғанынан хабар береді. Идеалды көзқарасын танытады, Оқушыларды алда болау істі тындауға дайындайды. Өзі жып айтушының үелін атқарады. Романтикалық ситуация күш алып, кейіпкер әрекетке бағатын оқиға басталарға дейінгі оқиға мерзімінің көрінісі /художественное время/ баяу жылжып отырады. Ақын оқырманды Абылайханның қонысымен, оның төңірегіне топтасқан батырлармен, олардың мінез-құлқымен таныстыра бастайды. Қалың қолдың жиналып Баялды мағасыздана күтуі уақыттың қиымын жеделдете бастайды. Дастандағы эпизодтардың өзгеріп, орын ауыстырып отыруына, батыр Баялдың іс-әрекетіне, ішкі психологиялық жай-күйінің өзгеріп отыруына байланысты оқиға мерзімінің көркемдік көрінісі /художественное время/ бірте баяу, бірте шапшаң дамыған. Мысалы Нұян мен қыздың қашып кеткенін Баялға естірткен көздегі уақыт баяу жылжиды.

Хабақ әкелген ақсақал мен Баял арасындағы диалог келесі іс-әрекеттің белсенділігін арттырған. Тосын хабардың әсері батырдың бойына бірте-бірте жайылып, ашуын оятқан сәтінде уақыт

пен көңістік езаға байланыста дамыған.

Баянның Ноян мен қызды Молдыезектің бойында қуып жеткен кезіндегі уақыт қозғалысы күшіне кіреді. Баянның поэмадағы жаңа орынға ауысуы /пространство/⁶⁴ көк тұлпардың шабысы гиперболоа арқылы ұлғайтылған.

Көйіпкөздің бейнесі, психологиялық жай-күйі, қиын-қозғалысын суреттеген кезде дастандағы уақыт кідіріс жасайды.

Алыстан екі қара көзді Баян,

Кілегей қара бұлттай төнді Баян.

Ой жоқ боп, жүрек шоқ боп, күр екпін боп,

Сұңқақдай соғғалаған келді Баян.

Қыз түгіл, қаны бірге өз бауырын,

Танымай қалғандай да болды Баян.

Байланған бөлде сала садағына,

Қалжылдап қалды салып қолды Баян.

Ашуын арыстанның байқаған соң,

Майысып тұра қалды жап-жас Ноян.

Поэмадағы оқиғалы уақыт жылжып өткен сайынғы аралықта, автор шегініс жасап, болып өткен іске өзінің көзқарасын, ойын, пікірін, білдіре отырып, авторлық уақыт /авторское время/ тудырған. Сұлу қыздың бір қарағанынан-ақ Ноянның жүрегіне түскен шок, өртке айналып, оның ақыл-есін билеп алғанын, сөйтіп сұлу-дың құлы болған себебіне ақын өз көзқарасын былай білдіреді.

Мастықта жалынданып сүйген қандай!

Баладай өксіп жылап, күйген қандай!

Көрмесен жан-жауынды өлгендей боп,

Қайғырып, күлден көбін киген қандай.

Көудеңе жан кірмей ме, көзің шалса,
Өмірің жаңа ғауып атқан таңдай.
Көуденді қасиетті сауле көрнеп,
Жүрегің сол минутта жарылғандай.
Не дәрсің салпаң құлақ есектерге,
Өгіздеі өмір сүрген күймей-жанбай!

Эпостары тәртізді дастанда да Баянның әр түрлі жағдайға көзігіп отыруына байланысты, мүлде жаңа оқиға туып отырады. Қайталанатын іс-әрекет жоқ.

Бұдан ғалым Ш. Ибраев айтқан батырлар жырының тұрақты сюжеттік құрылысын да байқауға болады⁶⁵. Бағша оқиғалау бас қарманның маңына топтастырылған. Соған байланысты дамиды.

Мысалы, Баянның кешігуі, Ноян мен қалмақ қызының өлтірілуі, Баянның өзіне-өзі үкім шығаруы. Ханның Ноян мен қызды өлтіріп, көлгендегі Баян әрекетін күп көруі. Абылайдың қалмақтардың сыйын алып, артынан шабайы, деген пікіріне Баянның қарсы шығуы, қалмақтың қолын бар-жоғы жүз жігітпен қууы. Қоршауда қалып жау қолында мәрт болуы. Мұның бәрі сюжеттің нанымды схемасын тудырып отырған.

Осы арада айта кетер біз жай, Ш.Уалиханов шығармасында - Жанатайды қалмақтар өлтіріп кетеді. Жанатайдың өлімі үшін көк алуға атта ған қазақ қолының алдынан қалмақ елшісі шығып, татуласайық, айыбымызға ақ үйлер тартайық дегенде Абылай иланып, жаудың жылыстап кетуіне мүмкіндік береді⁶⁶. Баян жоңғарлардың соңынан 1000 адаммен аттаншы жетем дегенше, Қытай жеріне өтіп кетеді. Баландар қайтар жолда уланған су ішіп өледі⁶⁷. Ал дастандағы эпизодта Мағжан мүлде басқаша көрсетеді.

Алдап кеткен жоңғарларды жүз жас жігітпен қуып жетеді. Басында абдырап есі шығып қалған қалмақтар, естерін жинап, қазақтарға қарсы ұрмы салады.

Мағжан дастанда батырдың ішкі күйзелісін, психологиясын кең суреттеу арқылы әдебиеттегі адам образын жасаған.

Қазақ арасына мол таңаған ертегі, аңыздар мен қиссалар-хикаяларда талай-талай патшалар мен шайхандардың бейнелері дайын атрибуциялармен бөрілген. Мұны Мағжан өз дастанында ішінде ғана қолданады. Мысалы:

Сол сұлу сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай.
Тоғым өт, шапақтай бет, тісі мөрүерт,
Сөздегі - су сындырап құйылғандай.
Бір улап көзқарасы, бір айнытқан,
Мұлдыздай еркелеген сенбей-жанбай,
Лөбізі - жібер, лөбі - жұмақ желі,
Кәусардай татқан адам қалай қанбай.
Шын ер ғой, батыр Баян алып қайтқан,
Еліне сол сұлуды, естен танбай.

Ноян мен қалмақ қызының соңынан қуып шыққан Баянның бо-йындағы ашу жан ашуы, намыс оты. Қалмақ қызын өзі сүйе тұра, інісі Ноянның ғашық екендігін білгенде жолын көспеген Баян, інісінің мына қылығын "опасыздық" деп түсінеді. Оларды көші-туді ар алдындағы қылмыс деп санайды. Ашу үстінде Баян інісі мен қызды бірге атып өлтіреді. Суреткер осы эпизод арқылы, халқымыздың туған жерін қорғауда, нелер ауыр құрбандықтарға бағанның ашы шындығын алдымызға тартады. Шығарманың идеялық

құндылығы да осында. Ғасырлар бойы халқымыз ерлікті паш еткен. Халық мүддесіне опасыздық жасаған сатқындарға бір ғана үкім бау. Ол - өлім. Екі бірдей аяулысынан айрылған Баян күңіренеді, ол қайғыға ақын да еңіреді. Баян халық жырындағы көрермет батыр емес, онда жойқын күш, сиқырлы қасиет жоқ. Демек, оның қалмақтармен айқасы жазба әдебиетіндегі көп көріністің бірі ғана.

"Абылайхан билік құрып тұрған дәуір - қазақ халқының дәуірлеп тұрған кезі еді" - деп жазады Ш. Уәлиханов. Поэмадағы Абылай бейнесі таза тарихи тұлға. Қазақ халқының басын біріктіруде, ел рухын көтеріп, жоңғарлардан жерімізді түбегейлі тазартудағы ролі зор. Абылайдың халқына сіңізген еңбегі, қиындық пен қауіпке толы өмірі, қайсарлығы мен қаһармандығы, ол туралы түрлі аңыздардың, жырлардың таралуына негіз болды. Ең бастысы ол - мемлекетті сақтаушы. Мағжан халықтың осы тәуілігінің қаймағын бұзбай берген. Біздіңше, Мағжанның алдына қойған мақсаты - тарихтағы Абылай ханның қайда, қай уақытта өмір сүргенін, қандай болғанын айту. Сөйтіп, Абылайхан әсіміне байланысты, қате пікірлерді жоққа шығару, соны поэзия тілінде сөйлету. Мағжан суреттеуіндегі Абылай жауына қатал, өліне әділ, тұғымда отырған қыран құс тәрізді. Енді бірде оны басы сәлбырап, жемтігін іздеген алып қара құсқа тәңейді.

Ауыз әдебиетінде, оның ішінде дүние жүзі әдебиетінде, орыс әдебиетінде кездесетін психологиялық параллелизмнің үлгісін, Мағжан творчествосынан да тануға болады. Сөзімге берілген батыр ел намысын аяққа басқан Ноянды өлтіруге ұмтылса, бөледі байланған садақ қолға алынғаннан кейін құрбандығын өлтіргенше асығады. Сондықтан да Баянға ойлануға мүсәт бөмейді.

Батыр өркіне бағынбай кетеді.

Екі жас аттарынан ұшып түсті,
Түскенде бірін-бірі құшып түсті.
Мүректен атып мышып шыққан қанмен,
Жалғыз-ақ "Ап" десті де, "Манып!" - десті.
Қомағай қара топырақ бүлкіл қағып,
Асығып екі жастың қанын ішті...

Бірін-бірі құша құлаған екі жастың денесінен аққан қанды,
"қара топырақ қомағайлана жұтады", Қара жер екі денені бауырына
алғанша асығады. А.Н. Веселовскийдің пікірімен келісесіз болсақ
бұл психологиялық параллелизм.

Шіктімізді дәлелдеу үшін тағы да мысал келтірейік.

Аз қазақ көп қолмақда салды тойды,
Көк аспан қақа түтін шаңға тойды.
Алдаспан ажалменен бәсеке боп,
Қанішер, қайқы қара қанға тойды.
Жып-жылы адам қаны бүлкіл қағып,
Қуалап жылжы берді ойдан-ойды,
Көк көбе шүбәректей шұқ-шұқ болып,
Жыртқызды ерлеу дәл-дұл тұла бойды.
Анадай дөң басында Үса, Сөрен,
Қуыршақ құдайына қасқа сойды.

Былай қарағанда жан тұлғаларлық соғыстың суреттелген бір
эпизоды. Бірақ мағынасы біреу: Ол - қан аңсау⁶⁸. Екі қарсылас
топтың, олардың қауып-жапақтарының, өліктердің, қан сасыған де-
несін бауырына алуға ашыққан қақа жердің психологиясы, Үса мен
Сөреннің қуанышы арқылы білдіріледі.

Ауыз әдебиетіндегі әртүрлі жанрлық өлеңдерді, батырлау

жыры, тарихи жырлау, лиро-эпос жырлауды, не тарихи ақындаудың шығармаларын алсақ та, күйініш-сүйінішін, адамның басында болатын әртүрлі ішкі сезімін суреттеуде монологтаудың ерекше қызмет атқаратынын көреміз. Баланың монолог түріндегі "элегиялық-жылауынан" осы үлгіні көреміз.

Сұлу-ай, қалмай маған өрдің неге?

Мыландай бауырыма кірдің неге?

Қадалды оқ-кірпігің жүрегіме,

Жүрегім тілім-тілім тілдің неге?

Аудымдай аспанда алыс жемьңдаған,

Алыстан "аратайлап" кулдің неге?

Сөкіріп суда ойнаған шабағымды,

Сұм сұму, қармағыңа ілдің неге?

Тірлікте бөтіңнен бір сүйе алмадым,

Тіл тақтып, өрке тотым, өлдің неге?

Бұл шумақтан інісің ашу үстін э өлтіріп алған батықтың басындағы ауыр калін, күйінішін аңғаруға болады. Егер "неге!" деген сұрауды сөзді алып тастасақ, біз алдыңғы әсерді сөзе алмай қаламыз. Онда жай күйінімі жоқ, суреттеу ғана болып шығады. Мұнан ауыз әдебиеті мен тарихи әдебиетте кездесетін дауыс ырғағынан⁶⁹ жасалатын психологиялық параллелизмнің әдісін байқаймыз.

Эпостарда кейіпкерлер бірімен-бірі кездескенде, жекпе-жекке шығар алдында сөзбен диалог түрінде өтеседі⁷⁰. Монолог түрінде аңуақтарға табынып, жеті кәміл пірлерің көмекке шақырады. Ал дастанда алаштың аңуағына оыйынып, оны көмекке шақырған, Баян, соңғы күшін жинап, қалмақ басын қағып түсіреді.

Фольклорда батыр ылғи да арыстан, жолбағыс, бәрі, сұңқар

сияқты күштермен салыстырыла теңеледі. дастанда ақын, ауыз әдебиетіндегі осы салыстырылмалы теңеуді қолданған.

Мас Баян жауды талай көрмеп пе еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп пе еді.
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бәдідей кірмеп пе еді?!

Мағжан - кеңіл-күйдің, сөзімің, ойдың суреткері. Ол өзінің осы кеңіл-күйі, сөзімі, талғамы талқан сәттерде сыртқы дүниеде бар суреттерге ұқсатып барып та образ жасаған. Мәселен, "Ер Баян арыстандай жаны жаңа", "кілегей қара бұлттай төнді Баян". Бұлар поэтикалық образдар -дай жұрнағы арқылы жасалып отыр. Осының екеуінде де адам әрекетінің суреті бар.

* * *
Мағжанның "Оқжетпестің қиясында" поэмасының тууына Көкшетаудағы "Көнесары үңгірі" деп аталатын жер аты себепкер болса керек. Ол туралы аңыздардың бірі былай айтылады:

"Көнесарының әскерінен басқа, Көкшөнің биік басына жан баласы оқ атып, оғын жеткізбеген. Көнесары Бурабай тауында ат жүгіртіп, құс салып, аң аулап жүргенінде біз биік жағтастың үңгіріне түнеп жүреді екен. Сонан, сол үңгір - "Көнесары үңгірі" деп аталып кетіпті. Сол үңгірдің ішінде Көнесары кінкітің етін асып жейді екен. От жаққан жері әлі сол күйінде тұр⁷¹.

Шамасы Көнесары бұл үңгірді 1840-43 жылдары көтерілістің алғаш дәуірлеп тұрған кезінде мекендеген болса керек. Ақын халықтық сюжетті шығармасының идеясына қарай сәл өзгерткен. Мағжан шығармасында Көнесары, халқын орыс бодандығынан "қайтсем құтқарамын" деп ауыр ойлау билеп, тұйыққа тірелгенде, өзімен-өзі оңаша қалып, сырласу үшін барады...

Көнесары жанын жеген ойдан әбден шаршап, Оқжетпестің қия-

сына көтеріліп, қайтсем ізгі арманыма жетемін деп тұрғанда, найзағай жарқ-жұқ етіп, екінді жәлден қарағай, қайың шулап, толқындар тулап, теңірегі шұға толып кетеді. Саскөніп қалған Кенесары "Аруақ" доп сыйынады. Сол сәтте алдынан сақал-шалы әппақ, бір ақсақал шал пайда болады. Қолымен түкті қасын көтеріп, "а" деп аузын ашқан кезде, төмендегі суың қуы тына қалады.

Сонда қарт күңіреніп, "Көнені пәле-жаладан, тіл-көзден сақтап жүрген қарт бабаң, піріңмін. Оқжетпестің қиясына сенің бір күні көлетінінді біліп, санам заман сені күтіп жатырмын. Қазағыңның қайғысы сені ұлап жүргенін де, обыр оқыстар жәріңді еміп жатқанын да, Шорман сияқты шолақ билердің, оқыстың шөкпеніне елін сатып жүргенін де білемін. Елің жау қолында қалды, қасыңа серік етіп Науанды ал да жорыққа аттан. Егер мақсатыңа жете алмай өліп кетсең, мен осы жерде тасқа айналам. Алаштан тағм да сөздей бір ұл тууын күтемін", - деп ғайып болады.

Қиналғанда батырға көмек көрсету, елінің жау қолында қалғанын айтып аяқ бөту, батырлар жырына тән. Мәселен, "Алпамыс батыр" жырында әулие-әмбиелерден бала тілеген Байбәрі бай мен оның көмпіріне, басында ақ сәлдесі, қолында аса таяғы бар шарты Әзіз, астында көк есегі бар диуана түрінде келіп тіл қатады. Онда да бұлардың бала сұрап, дүниенің төрт бұрышын көсіп, шаршап-шалдыққандарын, өзінің көптен "біліп жүргенін", "Алпамыс, Қарлығаш" деген балаларының болатындығын айтып, көзден ғайып болады.

"Төтемдік киелі күштердің "көмегі", аталау аруағының жәрдемі, әулие-пірлер қолдауы, өңтөгі мен өпостың өкеуінде

де бірдей қайталанып келетін сағымдардың бірі⁷², - дейді профессор Р. Бәздібаев. Ендеше қысылған сәтте Кенесарыға, "кәмеке" келіп оған дем берген, оны жамандықтан қорғаушы пірді ата-бабасының аруағы бейнесінде көлтіруі, ақын санасына ауыз әдебиетінің де, шамандық дәуірден келе жатқан сенімнің де әсері болуы ықтимал.

Көзін ашқанда Кенесарының өзін-өзі көруі - ұлы іс жолындағы оның жалғыздығын, күш пен қайратына, ақылмен айбатына ғана сенгенін, інісі Наурызбай екеуінің дем берушісі, қолдаушысы ата-бабаларының аруағы ғана болды дегенді айтқысы келеді автор.

Ақын қоғамдық әділеттілікті іздеуде, халық ауыз әдебиетіндегі наным-сенімдерді пайдалана отырып, оқушыларынан шығарманың реалистік мазмұнын, саяси пікірін жасырмаған. Мағжан қиялымен Кенесары мен Наурызбайды іздейді. Оқыс отаршылдығында жасып, өткенін ұмыта бастаған халықтың есіне - "өңтөректе қандай жауынгер ел едің" /Мағжанның қолданысы/ деген ой салады. Бірақ ақын тарихи ақиқатқа жүгінбей, поэманы өзінің қиялына құрған.

Кенесарының пірмен көздесуі, одан бата алуы - эпсана. Мифологиялық сюжеттерді және образдарды көптеген жаушылар революция алдында өз шығармаларында пайдаланған. Ал Мағжан оны жаңа поэтикалық форма ретінде қолданған. Тарихи тұлғаға ойдан шығарылған фантастиканы қосады. Нәтижесінде Кенесары көтерілісінің мәні - Мағжанның айтайын деген ойы мазмұндас болып шыққан.

Пір - поэманың композициялық құрылысымен идеясы тұғырында үлкен роль атқарған. Егер пірді Кенесарымен көздестіріп тілдік дестірмесе поэмадағы даму тоқталып қалау еді. Сондықтан да ол

сюжет пен композицияны ұстап тұрған негізгі элемент ғана емес, шығарманы идеялық көркемді мәнге көтеруді негізгі құрал, поэмадағы фантастика Кенесарының алдына қойған мақсатын іске асырудағы дем беруді көмекші күш. Пір - қалықтың социологиялық өмірінің ашы-тұщысын жанымән ұққан, жанашыр⁷³ бейнеде бейілген.

Мағжанның сол уақыттағы адамдақтың ойында жүрген сәуегейлік, пірлермен, жын күштеріне сенуді, бақсыларға табынуды өз шығармаларында кең пайдалануы ақын санасына фольклордың ықпалы ғана емес, ол күштерге өзгелердің де сенетіндігінен⁷⁴. Ақын халық санасына жақын жол іздеген.

"Көптеген аспаны /космогениялық/ және төтемдік мифтерде тірінің өліге айналуының басты себебі қатты шаршағандық, қозғалуға шамасы келмегендіктен тасқа айналып, тыныш табудан. Қазақ мифтеріндегі адамның затқа, қайуанға айналуының басты себебі - шаршап ұйықтап кету немесе қауғыстанып жазалану, болмаса зор қауіптен қашу"⁷⁵ - деп түсіндіреді С. Қасқабасов.

Поэмада тірінің өліге айналуы ы. қ. Кенесарыға берген батасы қабыл болмай, Кенесарының басы Алатауда кесілгенде, пірдің сөзінде тұсып, қара тасқа айналуы - миф. Десек те, батаның қабыл болмауы, мифологиялық түсініктің көнергенін байқатады.

Поэмада пір - Кенесарының жан күйзелісін түсініп, оның ісінің сәтті болуына тілектес болып батасын береді. "Қасыңа інің Наурызбайды ал" деп ақыл салады.

Поэмаға екінші қырынан үңілсек, Мағжан Кенесары мен Наурызбайды жоқтау түрінде жазғандай болады. Соған қарағанда Кенесары-Наурызбай өлгеннен кейінгі "жоқтау" түрінде жазылған⁷⁶.

Нысанбай жыраудың "Кенесары-Наурызбай" вариантымен жақсы таныс болса көрөк. Салыстырып көрелік. Нысанбай вариантында⁷⁷:

Ақ ауыз атты жүгіртіп,
Көне ханды тірілтіп,
Наурызбай келер күн бау ма?..-

десе, Мағжан:

Күңіреніп біздеі бейбақ жыу толғайды,
Күдай-ау мәңгілікке қауғамасаң,
Кенекөмдей енді неге ең тумайды?
Көне жоқ, ізін басаң іні де жоқ,
Дарига, жүрегімді дәурт улайды,-

деп, Кенедей тағы да біреудің туып, Көнөнің ізін басуын қалайды.

Нысанбай жоқтауында-Кенесары-Наурызбай өлгеннен кейінгі елдің күйін былай береді:

Көне хан жазым болған соң,
Бет бетімен тарадық.
Көрінгеннен қорғалап,
Кісі аузына қарадық.
Шауып алған Созақта,
Сарттан ақыл сұрадық.
Бастан ауды бағымыз,
Несте қалды тағымыз,
Төрелер жазым болған соң,
Артында қалған көп қазақ,
Көліспейді сөніміз.

Поэмада:

Содан бөуі бірталай заман өтті,
Алашты улай-улай жаман өтті.

Тұлпар тулақ, ел арып, аруақ боп,
Сағмаққа сайған жәрдің сәні кетті.
Жолбарыстау жортатын сағ далада,
Қорсылдаған доңыздар мекен етті...

Мағжан фольклорды пайдалана отырып, тарихи тақырыпқа шын-
шылдық тұрғысынан баға береді. Кенесары көтерілісінің тарихта
қалдырған маңызының ерекшелігін ұрпаққа өнеге тұтады.

Поэмада Мағжанның қиялымен құрастырылған ертегі ескі дәс-
түрмен емес, жаңа линиямен әлеуметтік жолмен дамиды. Фольклор-
дағы контрасты сөз қолданыстарын Мағжан пайдалана білген. Айта-
лық: "Қазағым, ханың да мен, қараң да мен" және "Сүйремей елін
өзге, көрге сүйдеп" деген жолдар осының айғағы іспетті.

"Кенесары үңгірі" жайлы аңыздың негізінде С.Сейфуллин
де қалам таутқан.

Сөзіміз дәлелді болу үшін, "Көкшетау" поэмасындағы "Кене-
сары" үңгірі"⁷⁸ атты бөлімінен үзінді келтірейік:

Орта жүз "Ақ патшаға" бағынғанда,
Патшаға хан ұрпағы жағынғанда.
Қасымхан бармай қалған, туыстары,
Патшадан "байғазы" алып тағынғанда.

Осы бір төрт жолдан көп нәрсені аңғаруға болады. Қасым-
ханның туыстарының патшадан "байғазы" алып тағынғанын мысқылдап,
ажуалайды.

Кене мен ағалары жауласыпты,
Сияқты Абылайдан туыспаған, -
деген жолдардан Абылай хан ұрпақтарының бөреке-бірлігінің
болмағанына налитын тәжізді.

Сол күзде жатқан мошап үйілісіп,
"Жат болған" Көкшетауға күйінісіп.

Шаппақ боп, дуан менен таудағы елін,

Күштерін жып, тастай түйінісіп.

Сәкеннің айтуына Кенесары орыстаудың қолында, бекініске айналған Көкшетау дуанын тартып алу үшін, Көкшетаудан Қасымхан күшпен көшірілгеннен кейін мекендеген дегенді аңғартады.

Көкшетау, Қарқаралы бекіністерінің 1824 жылы бір жылда салынғанын ⁷⁹ еске алсақ. Кенесары мен оның төңірегіндегі батырлар соғыс жоспағын құрып, талқылайтын әскери құпия орын болғаны байқалады. Бірақ Сәкен - "олақ үңгірде отырып, дуан мен таудағы өлді шаппақ болып соның жоспағын құратын" деп Кенесарының үңгірді мекендеуін тау мағынада қағастырса, Мағжан, Кенә халқын бодандықтан құтқарудың жолдарын іздестіріп, елінің ертеңін ойлағандықтан, қау жамылып, мұз төсенді дегенді аңғартады.

Мағжан - Кенесары-Наурызбай кетерілісі, тек Көкшетау дуаны мен халықты шауып алуды мақсат етпеген, одан да үлкен, қымбат та, бағалы мақсаттау үшін болған дегенді айтады.

Сонан соң мәңгі тастап бекінісін,

Қолымен Кенә кеткен шегінісіп.

Мүлде өнді шөлге кеткен аулын шауып,

Қасымның екі ағасын, екі інісін, -

деген Сәкен пікірімен тағы да келісуімізге болмайды. Өйткені Кенесары-Наурызбай қолының шегіну себебі, оған армиясының әеңбіректерінің төлеуінді шабуылынан, Кенесары қолына күйре-те соққи бәруінен болған. Бұл жөзде С. Сейфуллин Кенесары "өл талаушы" болған деген түсінік төңірегінде қалып отыу. Бұл Кенесары - Наурызбай кетерілісінің мәнін түсінбегендік емес,

кеңісінше, шығармасының идеясы сол қоғамның мақсат-мүддесіне қауай ыңғайлаудан тумындаған.

Ал "Ертегі" поэмасы 1920 жылы жазылған "Оқжетпестің қиясында" атты поэмасының заңды жалғасы десе де болады. Өйткені алдыңғы поэмада "Кенесары-Наурызбай" кетерілісінің мәнін Мағжан жоқтау түрінде баяндаса, Кенесарының ұлы - Сыздықтың әке ісін жалғастырғысы келіп жолға шыққан әрекетін ертегі-хикаят түрінде жазған.

Сыздық төре Кенесарының кіші әйелі Жаңыл ханымнан туған, үшінші бала⁸⁰. Орыстар оны "Садық" деп те атаған. Сыздық - 1837 жылы туып, 1910 жылы қайтыс болған. Ресей патшалығының отарлау әрекетіне қарсы, Орта Азияда үлкен көтеріліс ұйымдастырған батыр⁸¹.

Смирновтың еңдеуімен шыққан А. Кенесарынның "Кенесары-Садық" кітабында Сыздықты былай суреттеген. "Орта бойлы, сақалды, өте әдемі көзді, қимылы шапшаң, 55 жастардағы адам. Бір қарағанда осы бір ойлы, сабырлы адамның бір кездегі батыл, дала қарақшысы /разбойник/ болды деп ойламайсыз. Бет әлпетінің нәзіктігі, әйелдердікіндей кішкентай нәзік саусақтары, қайсыбір әңгімелерде өзін-өзі ұстап, салқын қандылық танытатын сабырлылығы, қан сарайында тәрбиеленген, таза қанды түрік ақсүйегі екендігін айтпай аңғартады. 1870 жылдардағы Түркстандағы біздің алғы шебімізге ойламаған жерден батыл, ежет те, ершелене шабуыл жасаушы. Сол кездегі жоуықтағы жайлы әңгіме қозғалғанда, кездегі от шашып, жүзі жайнап сала бергенде, алдыңыда дағынды қолбасшы, шебер ұйымдастырушы, зерделі саясаткер пайда болады"⁸².

Садық Кенесарыұлының қозғалысы 1864-1876 жылдарды қам-

тыған ірі көтеріліс. Орта азиядағы түрік тектес халықтардың бостандығы үшін күресуші, Садық – Кенесарыдан кейінгі аса қатерлі қауымсыз болды деп мойындайды Е.Т. Смирнов. Осы жерде Сыздық көтерілісінің Кенесары көтерілісінен қандай айырмашылығы бар деген заңды сұрақ туады. Кенесары көтерілісі де, Сыздық көтерілісі де қазақ халқын орыс отарлауынан азат ету үшін болған күрес. Солай бола тұрса да, Кенесары көтерілісіне байланысты күні бүгінге дейін даулы болып келе жатқан мәселе – Кенесарының қаталдығы. Ол өзіне зекет бөруден бас тартқан, өзін қолдамаған руларға аяусыз қаталдық көрсетеді⁸³. Сыздық сол – әке даңқының төңірегіндегі көлеңкелі жақтарды естіп-біліп өскендігінен болау, әке көмшілігін қайтамалауға тырысқан. Көктемде /1873 ж./ Садық арық тартып, 30 батман жерге бидай өккен өкен, сонда көшіп келіп тұрып жатқанында түркмендер келеді⁸⁴.

"Қырғыздар мен түркмендер тегі біу халықтар. Сізге 10.000 атты әскер береміз. Сонымен Чарджоуга барып, әмірдің семьясын алып көлесіз" дейді. Түрікпендер Садықты қорғадық деген желеумен, Бухараға шабуыл жасауды көздейді. Садық олардың бұл ойын дұрыс түсінеді, "10.000 адаммен шабуыл жасаға – Чарджоуды алады, талай семьяны тұтқындап, мені халық алдында масқара өтеді", – деп бұл ұсыныстан бас тартады. Бұдан Сыздықтың Кенесарыдай емес, аңғарымды, сақ, әрі ақылды, жазықсыз жандардың көз жасына қалғысы көлмейтінін де аңғартады. Көшінде Кенесарының қас жаулары болған Жанатай, Сыпатай, Шадиман, Хоқан әкімдерінің де, Сыздық әскерінің құрамында орыстарға қарсы соғысуы⁸⁵ осы ойымады құптайды. Кенесары да, оның сарбаздары да, төлеңгіттері де егін өкпеген. Халықтан жиналған

векетпен күн көрген. Садықтың егін өккеніне қарағанда, ел шабумен айналыспаған болу керек. Өйткені, Қашқариядағы жеңілістен кейін Россия өкіметінен көшірім алып, еліне оңалғанында оған Ұлы жүз бен Орта жүз, әр түліктен 500 бастан алдына мал салып, құрмет көрсеткен. Ұстауға жіберген отрядтың оны құтқарып жібергендігі, Сыздықтың Орта Азиядағы түрік тектес халықтардың құрметтісі болғандығын аңғартады. Жезғана облысының Ош уезінде орыстардың қолына ауыр жараланып бөлігегенінде, генеңал-губернатор Гауфман Сыздықты емдеуге дәрігер жібереді. Одан мынадай ой түрге болады. Сыздық қазақтың ғана ұлы емес, өз алдына дәрбес мемлекет болғысы келген барлық халықтардың сүйіктісі болғандығы. Сондықтан Ресей империясы оны елтіріп, халық алдында масқара болғысы келмеген. Әрі "орыс мемлекеті ізгі ниетті, көшірімшіл, халық екен" деген түсінік тудыруды мақсат еткен.

Өмірінің соңғы кезеңіне дейін сұлтан Садық - Шымкент уезі, Арыс өзенінің бойындағы, Қарабұлақ селосынан алты шақырым "хан-қорғаны", бұрынғы Абылайханның ставкасында тұрған. Мал есіцүмен, егін шаруашылығымен айналысқан⁸⁶.

Кенесары өлгенде Сыздық 10 жаста болады. Түркстанда, Бұқада оқу оқыған кезінде, әскери өнерді шебер меңгергендігі үшін, Қоқан хандығы оған әскери шен бөліп, өздеріне тартпақшы болады. Ол көз - Түркстан, Ресей патшалығына қарамай, ресми түрде Қоқан хандығына тәуелді көзі екен. Ресей басқыншылары шабуыл жасай бастағанда, Кенесарының басқа балалары - сұлтан Тайшық пен Ахмет: "Ақмешіттің түбінде Қоқандықтар 40.000 әскерімен, орыстардың 800 әскерінен жеңілді. Осыған қарағанда Қоқандықтар құлайды. Сондықтан орыстар жағына шығайық, сол елдің азаматты-

ғын алайық, тыныш өмір сүреміз⁸⁷, - деген ұсыныстарына Сыздық көліспей, "Мен ата-бабамыздың жолынан ауа жайылып, оңыстарға бағына алмайтын. Орыс Қоқанды алса, Бұқараға барамын, оны алса басқа мұсылман елдерінің біріне көтемін. Қайткенде де Кенекөмнің жолын тастамаймын"⁸⁸ дейді.

Тайшық пен Ахмет Россияға қызмет етеді. Ахмет - 1862 жылы хорунжи атағын алады. 1867 жылы, Түркістан өлкесі құрылғанда Ахмет Шымкент өлкесі генерал-губернаторы бастығының көмекшісі болады.

Садық көтерілісі - Кенесары көтерілісіндей қазақтық көлемде қалмай, Орта Азия халықтарының ұлт-азаттық қозғалысымен ұштасады. Өйткені бұл кезде - Ресей патшалығы бүкіл Орта Азияны жаулап алуға жорықтар жасаған өді. Сондықтан, Азия халықтары бұрынғы өзара жауласуларын қоя тұрып, өздерінің ортақ жауы Ресей патшалығына қарсы күш біріктіреді. Садық - Жетісу, Сыр бойының қазақтарын ұйымдастырып, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түркіпен елдерімен күш біріктіреді де, Ресейдің басқыншылық жорығына қарсы шығады⁸⁹.

1877 жылы Қашқарияға Қытай басқыншылары шабуыл жасағанда "Қашқарияны қорғаймын" деп жүріп, Сыздық оң тиіп ауыр жараланады. Бұл кез Орта Азия Ресей патшалығына бағынып қалғандықтан, Сыздық күресін тоқтатып еліне қайтып оралып, 1910 жылы 73 жасында қайтыс болады.

Сыздықты қазақ халқы аса жоғары бағалап, құрметтеген. Сыздық Тінәлі еліне, Ақмола, Қызылжар, Көкшетау, Атбасар, Қазақбай, Балқ, Көкшетау, Торғай, Орал жәрмеңіндегі барлық елді аралап, олармен танысқан. Қазақ баласында Сыздық өр, ақылды,

турашыл, ардагер адамның бірі еді. Оның соғыстағы ерлігі жайындағы ел аузындағы әңгімелер өз алдына бір сүре болып көте береді деп айтылады, ол туралы аңыздардың бірі. Омар Шипиннің айтуына қарағанда, Жамбыл Сыздықпен серік болған. Ол туралы "Сыздық сұлтанға" деген өлең де жазған.

А. Кенесарин өзінің "Кенесары – Садық" атты кітабында Сыздық туралы мынадай бір құнды дерек келтіреді: "Орыстар 300 қақудан оқ атқанда, бірінші қатардағы сарбаздар түгел қырылып, артқы қатардағылар қорқыныштан жерге құлай кетеді. Тек Сұлтан төре қолындағы көтерген тумен орыс пәбінен 100 қадам тұрып қалады. Солдаттардың ершеленіп атқан оғынан, қолындағы тудың жұлым-жұлым шығады. Садық дін аман қалады. Осыған қарағанда Сыздықтың "оқ қағары" бар адам болса керек.

Поэма басталғанда ақын: "Қиялым" маған осы ертекті айтып еді деп тыңдаушысын дайындай бастайды. Сөйтіп ертегінің басты кейіпкері болғалы отырған – Сыздықтың халқы үшін игі әрекетке берғалы жатқандығынан тыңдаушыларын хабардар ете отырып, оған бата беру арқылы, оқушысын еліктіре түседі.

Жап-жас Сыздық қорғамак боп

қазағым,

Ту көтеріп, қағға іледі садағым.

Балаусасың қанды майдан

көрмеген

Құтты қадам болған еді, қазағым!

Баласын ұзақ сапарға шығарып салаарла, әке-шешесінің ақ батасын беріп, ақылды айту қазақ ертегілерінің бәріне тән. Ендеше Мағжан да Сыздыққа сапар алдында батасын беріп отыр.

Көнесарының ұлы – Сыздық төрөнің қазақ халқының өз алдына жеке өл болуы үшін күрескен саяси қайраткер, қабілетті қолбасшы екенін айттық, оның әкесі мен ағасы үшін көк алғысы көлгені де шындық. Қазақ халқының арман мүддесі де оның әрекетінен тыс емес. Сондықтан да бабаларының жете алмаған мұратына жетуді мақсат өтеді.

Ақын поэмада жезтырнақты Сыздықпен кездестіріп өртегінің басты кейіпкеріне айналдырған. "Сыздық батыр, жалғыз жортып келе жатып, жезтырнаққа кез болыпты, оны айламен өлтіріп, тырнақтарын кесіп әкетіпті" деп халық арасында таралып жүрген аңызды кездестіргеніміз жоқ. Ал жалғыз көзді дәумен кездескені туралы аңыз бар.

Қазақ әдебиетінің тарихында жезтырнаққа мынадай анықтама берілген: "Аярылққа салынған жәдігөй жау. Ол кейде мүлғайім пішінде сынықсып келеді. Адамды жадысымен буып, тас қып тастайды, иткө, есекке айналдырып жібереді"⁹⁰. Мағжан оны шығармасының идеясы оқушыларға түсінікті болу үшін... Империялық шовинистік саясаттың прототиві үетінде қолданса керек. Екіншіден, дүние жүзі әдебиетінде, оның ішінде орыс әдебиетінде, дио, пері, мыстан көмпір образдарын мысалға алып, оны тарихи адамдармен кездестіріп қырлау, ХІХ ғасырдағы көптеген ақын-жазушылардың творчествосында кең өтек алған. Мәселен, Пушкиннің "Кавказ тұтқыны", "Руслан мен Людмила" поэмасында, Лермонтов өзінің "Жыры" поэмасында осы әдісті қолданған.

Мағжан Сыздық образын жасауда дәлр мінездеуді қолданған, оны халық идеясындағы батыр өтіп көрсеткен, жезтырнақпен бетпе-бет кездескенде, оның бойында қорқыныш болмайды, оны жеңеңіне күні бұрын сенімді. Поэмадағы бұл өрекшелік, ғалым В.Т.Петров-

тың "Тарихи биографиялық шығармалардың басты кейіпкерінің қасиеттері өзгермейді. Өзгеріске түссе де көп емес. Сондықтан да мұндай суреттеу фольклорға тән"⁹¹ - деген пікірін еске салады.

Ақынның оны мінездеуі, қимылы көзінде оқушысын толық сендірген, әрі шығарманың идеясын "метафоралық образ арқыны"⁹² тереңдете түскен. Сыздың образын табиғатта бар элементпен салыстырған.

Жолбарыс ер жалғыз елсін
майдаңда,
жаспен емес, қанмен бетін жусын
да!...

Эмоция мен ойдың, идея мен образдың арасындағы айырмашылықты жойып, көркем образды тану әлемінде метафораны күшті құрал етіп көрсеткен.

Ауыз әдебиетіндегі жазтырнақ туралы хикаяларда аңшының, иә батырдың аты жазтырнақ екендігін білгенде, осықырылып мазасызданады. Ал поэмада батырдың аты да өзіне лайық, жазтырнақтан қорықпайды, жайбарақат баялышты үзіп жей береді.

Сыздық образы сюжет желісінің негізгі діңгегіне айналған. Оқиға соның нәтижесінде дамып, жазтырнақ образы таза реалистік бейнеге көшкен. Тіпті Сыздыңтың кім екендігін білмейтін адам, фольклорлық кейіпкер екен деп қалуы да ықтимал. Мағжан героинь мақтамайды, көтермелеп суреттемейді. Қазақ ертегілерінде жазтырнақ, адамдарға жауыздық жасаушы күш, бірақ ертегі варианттарының қайсыбірінде адам жеңісімен аяқталады. поэмада сол сарын сақталған.

"Ертегі" поэмасының сюжетіне жақын келетін " - "Боран ба-

ғыр" туралы хикаят болаар. Өйткені, поэма сюжетінің кейіпкері Сыздық пен Боған батыр образы арасында өзара үқсастық бар. Ертегіде ол былай: "Ерте заманда "жестырнақ" деген жұртқыш шығып, адам баласына ауыр зиян салып, елді көктөтпей қояды. Ешкім оған батып бара алмайды екен. Барған адамды жестырнақ жамсатып отырдыты. Бір күні Боған батыр боз атына мініп, жестырнақтың мекеніне қарай жалғыз тартыпты. Оған жолдас болуға ешкім шықпапты"⁹³. Хикаяда Боғанға нәліктен ешкім өріп шықпағаны түсіндірілмейді. Ал поэмада Сыздықтың жалғыз шығу себебі былай айтылады:

Сыздық батыр тұлпар атын
ерттеген,
Алты алашым, енді маған ер
деген.
Көп соққы жеп, сүле болған соғлы
алаш!
Алты алаштан алты адам да
өрмеген...
Соғлы алаш көлешегін көрмеген
Шатша алды, қимылдаған қазақ
жоқ,
Қайған Сыздық құса болды
шөрменен.

Алайда: "Көне әкемді, Абылай ағамды өлтірді" деп жестырнақтың көк құш шыққаны, Сыздықпен көздесіп, оның қолынан қыза болуы. Шора батырдың қызының өрлігіне де көледі. Бұдан Мағжанның жестырнаққа байланысты басқа хикаялармен де таныстығын байқатады. Поэмада, Сыздық, сұлу көліншек бейнесінде көлген -

жестырнақ өкөндігін білген соң, өз орнына дөңбектей қара тасты көтеріп әкеліп сыртына шапанын жауып қояды, бұл хикаяттарда да бар. Хикаяттарда от басында отырып, тамақ жеген жестырнаққа өшкім айбат көрсетпейді. Қайта дәмге шақырып, риза етіп жібереді. Мозмада бұл шарт бұзылады.

Сыздық өзі ұсынған малтаны, жеңінен қолын шығармай алған әйелдің жестырнақ өкөндігін сөзіп, "кет!" деп ақырып садағын кезенеді. Тун жарымында Сыздықты елтіруге оңалған жестырнақтың қанатының екпінінен қатты жел соғып, бұлт үйіріледі. Сыздық садағын алып дайындала бастайды. Бұл қиял ғажайып ертегілері мен батырлар эпосының мағжан фантазиясына иқпалы. Батырдың қара тасты көтеругі, жестырнаққа тайсалмай өктем сөйлеуі, оны жекпе-жекке шақырып отырғанын аңғартады. Қанаттарын қаққанда дауыл тұрып, жаңбыр жауып, жел соғуы, қиял-ғажайып ертегілеріне тән. Хикаяттарда жестырнақ келе жатқанда дауыл тұрды деп айтылмайды.

Сыздық жестырнақты "талмау жердің тұсы, дәл жүректің басы" деп тауып қалып жаралайды. Жестырнақ "ер болсаң тағы да ат!" деп өтінеді. Садық атпайды. Оның бұл әрекетін ақын "екі атса, тырнаққа құдай береді!" деп түсіндіреді. Мағжан кенезаман фольклоры нұсқаларының бірі - жестырнақ бейнесін әдеби образға айналдырып, оқыс әдебиетіндегідей "әдеби ертегі" жанрын тудырған⁹⁴ Бұл Ш. Жұмабаевтың қазақ әдебиетіндегі жаңашылдығы. Нәтижесінде ақын фольклорлық сюжеттерді әдебиетте қолдану көректігін уағыздап қана қоймай, қажеттігін дәлелдеген. Қазақ әдебиетінің бастауын ауыз әдебиетінен іздеген, әркі осы бағыттағы оқыс әдебиетінің өткеніне үңілген. Солардың жақсы жағын ұлттық өрнегімізді сақтай отырып пайдаланған.

Фольклорда жестырнақтың өз құрбандығына ұмтылған кездегі

көңіл-күйі, ашу-ызасы жанды баяндалмайды, поэмада бұл табиғи суреттеліп, жазтырнақты адам образына айналдырады. Поэмада Сыздың Россиямен соғысы туралы айтылмайды, тарихи шындық жоқ, бірақ сол дәуірге ақынның көзқарасы көңіл-күйі арқылы білдірілген.

Поэмада фантастика сюжет пен композиция тұғырынан қарағанда поэманың құрылысын ұйымдастырушы элемент болып қана қалмай, оның идеялық көркемдігін де күшейткен. Нәтижесінде поэманың эмоциялық мәні артқан. Оқып отырып арасында да Сыздық жазтырнақпен кездесіп, әлтірген екен деген ой келеді. Сөйтіп, ақын оны ойына алған мақсатына жеткізуші құрал ретінде пайдаланған. Әрі халық ауыз әдебиетімен үндес келетін шығарма тудырған.

Ақын, жазтырнақтың образын жасауда халық түсінігіне ден қойған.

Жазтырнақтың тырнағы бау өткір
жөз,
Алып күшті, жүгіріп кетсе жөйден
төз.
Мәңгі менен диудың ойнас баласы...
Бола алады, аң да, құс та, шая да
қыз.

Бүгін келіншек болып көпті
Сыздыққа
Алдап-аубап батпақшы ғой
қызыққа.
Жемекші ғой, әлтірген соң
қытықтап

Ет жүрегін малып-малып

тұздыққа.

Хикаяттарда жезтырнақ пәуі мен диодың ойнасынан туыпты, адамды қытықтап әлтіріп, жүрегін тұздыққа малып жәйді екен деп айтылмайды. Керісінше, халық арасында, балалардың біу-бірін қытықтап ойнағандарында, көнекөз қарттардың "жезтырнақ болып кеттіндер ме?" деп зекитін тиым бар. Мағжан жоғарыда сол тиымға сүйеніп отыр.

Ақын поэмада болып жатқан оқиғаны суреттеуде пейзаждың символикасымен қатар табиғатты кейіптеу тәсілін қолданады. Сыздық жезтырнаққа "кет!" деп өктем сөйлегеніне іштей өзі де өкінеді, оған сексеуіл селкілдеп күліп, батырдың оған әрекетін бетіне басады. Жезтырнақ өлгеннен кейін манадан Сыздықты тәлкөк өтіп күлген сексеуіл де, жел де тынып, оның өрлігіне құрмет көрсетіп бас иеді. Тек қамыс қана жезтырнаққа құлдық ұрады.

Ақын-Сыздықтың психологиясын суреттеуге салыстырулар ауқымы барған.

Отқа қарап отыр Сыздық, көзі -

от,

Қарасады, арбасады от пен от.

Әйел бейнесіне ауысып келген жезтырнақтың сұлулығы мен қылығын суреттегенде аумз әдебиетіндегі дайын атрибуцияны пайдаланған. Жезтырнақтың қылымсыған қылығы батырды өздеріне амалдап үйіріп алатын сиқырлы сұлулардың бейнесін еске салады. Мағжан аталған поэмасы ауқымы қазақ әдебиетіне "әдеби өртегі" жанғын қалыптастырып қана қоймай, жаңа өлең түрін енгізген. Дәлірек айтқанда, автор өлең жолдарының соңғы сөзін келесі жолға жылжытуды төрелік меңгерген. Ол айтылып отырған ойды бө-

ліп, әр сөздің мағынасын айқындай түскен. Әр тасымалдан кейін пауза сақтаған. Ол паузадағы тасымал, сөздің мағынасын айқындап отырған. Мысалы:

Сыбыр тынды. Сыбыр қалды.

жоқ дыбыс...

Тасымал сөз /жоқ дыбыс/ тасымалдың арқасында өте мағыналы кідіріске ие болған.

Сыздық мынау елден безген ел

үшін...

Сыздық мынау шөлге көмген жас

күшін...

немесе:

Әлдеқайда. Қырда, Сырда алаш

бар...

Мұнарлы тау, балдай бұлақ, ағаш

бар...

болмаса:

...Айнала әлім, егі-шексіз шөл де

шөл...

Шөл мен әлім арасында бір-ақ

жол...

Тасымалдың нәтижесінде өлеңнің әуені өзгеріп, мағыналы кідірістегі өлеңнің екпінділігін бұзып, екі жаққа бөліп тастайды. Өлеңнің сөзі өзінің ағындылығын жоғалтып, қысқа қайырылып, әрі сынбалы болады.

Бетпақ шөлде Сыздық өлеу - құм

көмеу...

немесе:

Сыздық өлеу... "алаш құрыу"... есіл
өу...

Осы қысқа қайырылған сөздер өлеңнің екпінінен де биік тұрған. Қысқа қайырылған сөздер – көшеу, күшін, үшін, бау, шөл, жол, ер т.б. Дәлірек айтқанда соңғы сөздер.

Мағжан қолданған осы тасымалдарды Пушкин, Жуковский өз шығармаларында көп пайдаланғандығын ескерсек, оқыстың аса ірі ақындарының поэзиясындағы жетістіктердің, ақынды нәліктен қызықтырғандығын аңғару қиын емес. Тасымалданған сөздерге екінші қырынан үңілсек – үлкен ой жасырынғандығын аңғаруға болады. Мәселен: "жоқ дыбыс..." деген кідірістен кейін, "дыбыс неге жоқ?" деп өзімізге-өзіміз сұрақ қойсақ, сөз мағынасы былай болып шығау еді. Сыздық көтерілісі жайлы бір кезде сыбырлап айтылса, кейін тулкі бүлкілге көшті, қазір ол туралы дыбыс та қалмады. Сыздық – елінің болашағы үшін күреске барлық күш-жігерін жұмсап еді. Амал бау ма, оның бәрі ұмытылып, шөлге сіңген судай ізі де қалмады деген ақынның ащы ойы, күңіренген күрсінісі аңғарылады. Поэма соңын ертегі айтып отырған – "мен, Жәлөкеңімі!" – деп аяқтауы да содан⁹⁵.

к х х

Қазақстан мен Орта Азия халықтары арасында Қорқыттың утопизмі мен бақсылығы жайындағы аңыздар көбірек сақталған. Қорқыт өлмейтін гүмүр іздейді, бірақ қайда барса да, алдынан көр қазып жатқан екі адамды көреді. "мұның немене", – десе, олар: "Бұл Қорқыттың көрі" деген соң, суда амал жоқ деп Сыр суына кілем лайып түссе, шаян шағып өлтірген екен деседі. "Қайда бақсаң – Қорқыттың көрі" деген афоризм содан туған⁹⁶.

Қорқыт туралы жазылған ғылыми-зерттеу еңбектерінің саны өте көп. 300-ден аса ғылыми зерттеулер, көптеген мақалалар жазылған. Сондықтан Қорқыт жайына көп тоқталмаймыз.

Халық арасына кеңінен тараған, осы аңыз көптеген ақын-жазушыларымыздың творчествосына шабыт берді. Солардың бірі болып М. Әумабаев та 1922 жылы "Қорқыт" атты дастан жазған. Бұл еңбекті жазуына Шоқанның, Қорқыттың аңыздары мен нақыл сөздерін аса күйсік білген Базар жыраудың, әрі фольклор жинаушы Ә. Диваевтың әсерлері болуы да ықтимал. Үшіншіден, жасынан халықтың бай мұрасын тыңдап өскен Мағжанның ел арасындағы Қорқытқа байланысты аңыздарды жақсы білуі де жапал емес.

Қазақ аңыздарындағы терең философиялық маңызы бар сюжеттің бірі - Қорқыттың өліммен күресуі, оған көп заман жалықпай лауа іздеуі. Қорқыт тіршіліктің тұрақсыз өзгергіш түріне күйзелген. Өлу, жоғалу, тозу оның көзіне тоймайтын бір обыр дүние, азнаған көр болып көрінген. Өліммен күресу сюжеті әсіресе қазақ пен Алтай елінің аңызында өте жоғары сағынмен айтылады⁹⁷.

Мағжан поэмасына-Қорқыт туралы аңыздардың осы сюжетін алған. Аңызда Қорқыт желмаяға мініп алып, елтірмейтін жер іздеп дүниенің төрт бұрышын кезеді. Ақыры "өлмейтін нәрсе жоқ екен" деген қорытындыға келіп, өмірінің соңғы кезін қобыз тартумен өткізеді.

Мағжанның жырлауындағы Қорқыт, Алтай етегін мекен еткен, халқымен қаны да, жаны да бір ер. Мағжанның Қорқыт аңызын Алтай өлкесімен байланыстыруы мынадан болса керек. "Бұл өлке бүкіл түркі халқы болмаса да көпшілігін аясына сыйғызып паналатқан жер. Алтайдың батысы - қарлықтар мен дулаттарға мекен болса, шығысы - найманға, түстігі - арғындарға /Сяньби - қытайша/

тегістігі - түргештерге, тағы басқаларға мекен болған. Ішкі Монғолиядағы көптеген елдеу, төгеурінді дұшпаннан ығысқанда да, Алтайды айналып өтіп, аз күн аялдайтын"⁹⁸. Екіншіден, жоғарыда айтқанымыздай, түрік мемлекетінің резиденциясы осы елдеде тұрған.

Поэмада ой билеген Қорқыт елден бөзіп, ойын-күлкіні қойып, жан жұмбағын шешпек болып Алтай алаптарын кезеді. Алдымен тауға келіп, "өмір не?" деп сұраса, жаны да, жүрегі де тас тау оны түсінбей қарсы сұрақ қояды. Орманға барып оған да, сұрақ қояды. Меңіреу орман аң-таң, "Өмір не?" деп судан да, желден де сұрайды. Сыбыр-сыбыр өткендері болмаса жауап бөре алмайды. Заңын шақпаған зат қалдырмайды. Не керек, жеу де, көл де, бәрі де Қорқыт жұмбағының жауабын таба алмайды. Ақыры амалы құрыған Қорқыт Алтайдың шеңберінен шығып күншығысқа бет түзеді. Іздеп барғанда алдынан шығатыны жазу жазылған тақтай мен қазулы көз ғана. Мәңгілік ғұмырды таба алмаған Қорқыт, шақшап-шалдығып еліне оралады да, жан күйзелісін, арман-шеңін, күйзеліс, күрсінісін қобыз сарыны арқылы ағытады. Қорқыттың зарына, көз жасына үн қосып, бірде баяу, бірде қатты күңірене күрсініп шыққан қобыз үні күллі Алтайды шақпайды.

Ақын-қазақ аңыздарындағы дана Қорқыттың халықтың ақылшы, батагөйі, кеңес беретін ұстазы екендігін поэмада былай көлтіреді:

Өткен күн ертегі ғой тамаша таң,
Ойласақ өткен күнді жұбанау жан.
Байқасақ, адамзатта болған ба ақын,
Қорқыттай атасынан бата алмаған?

Әпсаналарда Қорқыт адам өмірі үшін саналы түрде күреседі.

халықтың ісін жеке бастың ісінен жоғары қояды⁹⁹. Мағжан поэмада сол түсініктің қаймағын бұзбай береді. Оны поэманың өн бойынан аңғаруға болады.

Халық аузындағы сюжеттерден аңғаратынымыз, Қорқыт өз күшіне сенеді, бөгде ешкімнен, ешбір әулиеден, тәңірінен көмек күтпейді. Өз еңбегінің, өнерінің күдіреті аққасында ажалды жеңеді. Қорқыт ажалмен айқаста жеңілмейді. Керісінше ажалдан күшті тұлға. Мағжан поэмасында да эпсаналардың осы идеялық мазмұны, оптимистік сағыны сақталған.

Поэмада Қорқыттың мәңгі ғұмыр іздеп жер бетін шарлауы, мұңайысы, түрлі көңіл-күйінің психологиясы авторлық баяндауларға байланысты терең де, табиғи, жанды суреттелген. Ал эпсаналарда Қорқыт психологиясы терең суреттелмейді. Ендеше фольклорлық сюжет ақын шеберлігінің нәтижесінде, жазба әдебиеттен көрінгенде әуелгі қалпынан құлпырған.

Мағжан халықтық сюжетті өз ойының реалистік тезінен өткізіп, идеясы, эстетикалық нысанасы мүлде басқаша, терең мазмұнды философиялық мәнді жаңа шығарма жазып шығарған. Ақын еңбегінде – неміс, Фридрих Вильгельм Шеллингтің эстетикалық идеяларын өлең түріне айналдырып, қазақ әдебиетіне жеткізген. Неміс философиясының ірі өкілі, романтик ақындардың шығармаларына негіз болған – Шеллингтің әдемілік туралы қағидасын, қазақ жазба әдебиетінің топырағына еккен – алғашқы қазақ ақыны.

Шеллинг өзінің тірі кезінде "романтикалық мектептің" бастаушысы, романтикалық өнердің қолдаушысы болды. Шеллингтің эстетикалық идеяларының танылуына Йен және Вюрцбургте оқыған лекцияларының қолжазбаларының таралуы мқпал етті¹⁰⁰.

Бұл қолжазбалар Россияға 1798-1799 жылдарда доктор А.Ваг-

недің, 1802 жылғы доктор Расманның қолжазбалары арқылы танымад болды. 1845 жылы Лондонда қолжазба күйінен "Философия искусства" ағылшын тіліне аударылды да, бүкіл Европаны елең еткізді¹⁰¹ Шеллингтің бұл еңбегі кезінің тірісінде жаңияланбайды, тек 1859 жылы ұлының бастыруымен жаңық көреді. Шеллингтің 14 томдық шығармалар жинағына енгізіледі.

"Германияның философиясын біз - Веданский, Шавлов, Галич шығармалары арқылы білеміз. Олар бізге алғаш рет Шеллинг және Окен туралы айтты"¹⁰². Кейіннен Шеллингтің эстетикалық идеясы Кюхельбеккер, В. Одовский, Баратынский, Надеждин, Белинский шығармаларынан көрінеді. Соңынан Герценнің өзінің шығармаларына да ықпал өткен¹⁰³.

"Шеллинг өзінің философиясында - халықтар мәдениетінің проблемаларын ұлттық рухын, ұлттық ерекшелігін, әркі халықтар тарихының мағынасын көрсеткісі келген. Осы проблемалардың шешілуін революциялық күшпен емес, қоғамның даму барысында, халықтар мәдениетін жоғары деңгейге көтеруді нәтижесінде жетуге болатындығын айқындаған"¹⁰⁴, - дейді М.К. Азадовский.

Мағжанның шеллинг философиясына құрметпен қарауына себепкер болған осы шығар. Дүние жүзіне таралған бұл еңбектің М.Мұмабаевты қызықтыруы әбден мүмкін. Өйткені неміс философиясының енді бір ірі өкілі - Канттың әдемілік жөніндегі идеяларын сынап келіп, "Кант қағидасы" әдемілік ұғымын, толық қамтымайды¹⁰⁵ дейді Мағжан. Шеллинг қағидасында былай дейді: "Истине соответствует необходимость, добру - свобода. Наше объяснение прекрасного по которому оно есть воссоединение реального и идеального, включает также и следующее: красота есть неразличимость свободы и необходимости"¹⁰⁶.

Мағжанның Шеллинг философиясына құрметпен қарауы туралы сөз қозғағанда, Шеллинг қағидасына мынадай пікір айтыпты деп ұстата қоятын мақаласы жоқ. Бірақ Мағжанның қай шығармасын алып қарамайық. бостандыққа қажеттілікті жырлайды. Ұлттық сананы, ұлттық рухымызды ояту арқылы бостандыққа жетейік дегенді меңзейді.

Мағжан халық ауыз әдебиетіндегі сюжеттерді пайдалана отырып, халқымыздың мұң-зарын, қайғы-қасыретін жырлаған. Ата-бабаларымыздың халқымыздың бостандығы үшін күрестегі ерліктерін, кейінгі ұрпаққа мирас өткен, сол арқылы халықтың ұлттық рухын оятқысы келген. Кенесары-Наурызбай /Оқжетпестің қиясында/, /Ертегі/ поэмасында, Сыздық көтерілісінің шығу себебін - халқымыздың бостандығынан айырылып қалуынан іздейді.

Қазақстанға Кеңес өкіметінің орнауы - білімде, ғылымда, өнерде т.б. табыстарға халқымыздың қолын жеткізді. Шеллинг қағидасы тұрғысынан қарасақ, бұл - әдемілік. Орыс халқының, қазақ халқына жасаған жақсылығы. Жақсылық - бостандыққа тән, бірақ көрісінше қазақ халқын бостандығынан айыру арқылы келіп отыр. Сондықтан да ақын күңірөнеді, күйзеледі. Қиялымен қазақ халқын бостандығынан айырмай, тарихын, мәдениетін, тілін, дінін ұмыттырмайтын, жақсылыққа кенәлтетін "өлтірмейтін" қоғам іздейді. Қорқыттың "Мәңгілік ғұмыр іздеуін" шығармасына нысана етіп алуы, Мағжан философиясының асқақтығын көрсетеді. Поэмадағы Қорқыттың адамзат баласы үшін "мәңгілік өмір іздеуі" автордың ел егемендігін аңсаған идеясымен сәйкес келеді. Мәңгілік өмір сүргісі келу, адам жаратылысынан көле жатқан - арман. Адамзат баласы жарық дүниені қимайды. Көлдің суалғысы, гүлдің де солғысы келмейді. Бұл табиғи - шындық, реальды. Шеллингтің

эстетикасы тұрғысынан қарасақ – бұл мұқтаждық. Өлім бәрібіз өз дегеніне жетеді, бостандық аңсаған халық та солай. Мақсаттарына жетпей тынбайды. Бұл – қажеттілік.

Неміс философияның пікірі бойынша осы қажеттілік туып отырған жерде әдемілік күшін жояды. Орыс мәдениетінің өзге халықтарға күштеп танылуы халықтарды еркінен айырды. Ақын қиялымен сол жоғалтқан дүниемізді іздейді.

Ес білдім аласұрдым сағым қуып,

Мете алмай, бетті талай жаспен жуып.

Артымда – оғ, алдымда – көр, етеді өмір...

Дарига, бесігімнен көрім жуық.

Халқымыздың тарихынан; тілінен, дінінен, салт-дәстүрінен, мәдениетінен айрылып қаламыз-ау деп ақын жаны аласұрады. Қараңғы қапаста бетін жаспен жуып, бостандығын аңсаған, ақман-мұңның жаңа қоғамда жүзеге аса қою да, сағым тәрізді тым бұлдыр екечін ақын жанымен сөзеді. Қазақ халқының қазіргі көпші "қайда барсаң Қорқыттың көзі" дегеннің көбін кигендей. Бұл құрдымнан шығудың жолын іздейді. Тәңірегінде болып жатқан өзгерістерге өз қиялында бағасын береді.

Бостандық аңсау – ақын шығармасының идеясы. "Қорқыт" поэмасындағы автордың идеясы мен тарихи шындықтың сәйкеске келген жері осы. Осыдан барып Шеллинг айтқандай философиялық сәйкестік¹⁰⁷ туындайды.

Ақын өзінің "Қорқыт" поэмасында бостандыққа қажеттілік туралы айтып отырғанымды "алыстан аңда" деп тіл қатады.

...құшақтап қарағайын сарнаса ақын,

Толғанып, жасын тегіп, зарланса ақын.

Шеткөзек тұрып біраз тыңдағайсың,

Баспалап, төніп, жаншып келме жақын,

деп не айтқысы келіп отырғанынан хабар береді. Қорқыт ата жан күйзелісін, арман-шерін қобыз сағынымен білдірсе, мен өлеңіммен аңғартамын, соны түсініп жаныңмен "ұқ" деп оқырмандарына кеңес береді. Осы жағынан поэмадағы Қорқыт зары, ақын мұңымен сәйкес келген. Бұдан Мағжанның Шеллинг философиясындағы философиялық сәйкестікті неліктен қазақ әдебиетіне жеткізген себебі айқындалады. Ендеше Шеллинг дәстүрін қазақ жазба әдебиетіне "Қорқыт" поэмасы арқылы жеткізген - Мағжан.

Қазақ сахарасында ежелгі заманның асқан данасы, Қорқыттың толғау айту дәстүрін, оның күйін, дарынын, нақыл сөздерін мұра етіп, біздің заманымызға жеткізген жыраулар, ойшыл адамдар аз болмаған. Солардың бірі - Қойлыбай¹⁰⁸.

"Бақсы жыры" деп Қорқыттың қобызын, оның сағынын ең алғаш мұра еткен кісі - Қойлыбай бақсы. Ол Қорқыттың шәкірті болып саналады. Мағжанның "Қойлыбайдың қобызы" поэмасының тууына Шоқан шығармаларындағы келтірілген деректер ықпал етуі мүмкін. Екіншіден Қойлыбай қобызын Жыланшы өзенінің жағасында отырып тартатын болғандықтан, сол өзеннің бір саласы - "Қойлыбай өзені"¹⁰⁹ деп аталған. Ақынның туған жері мен Торғай даласы шектес жатқандықтан, бұл жер атауын Мағжан білмеуі мүмкін емес.

Қойлыбай бақсының бәйгеге қобыз қосқаны жайлы әр түрлі аңыздар бар. Соның бірін Ә. Мағұлан былай деп келтіреді. "Қойлыбай бақсы қобызын ат бәйгесіне қосуды тілек етеді. Баулығы 300 сәйгүлік, ылғи атақты жүйрік, асқан тұлпар қосылады. Бірақ, атсайысшылар Қойлыбайдың қобызын жаратпайды. Қобызды

ұстап алып, бір жуан төрекке арқанмен байлап қояды. Аттар жүріп кетеді, қобыз ағашта байлаулы қалады. Сол кезде жығау өзінен-өзі өлегізіп, қобызы тудалы аспанды шұлатқан сағындар айтады. Сол кезде сұрапыл боран соғып, қобыз ағашты түбімен жұлып ала жөнеледі. Қайтарында бәйгенің алдынан келеді^{II}.

Екінші аңызда, Қойлыбай өзіне көмек көрсетуші ұлы пірлері-Надыр-шалақ, Ертіс, Көкеман, Ер Шойландардың көмегімен, жұртты қайран қалдырып, алты қанат ақ орданы жерден кетерген.

Үшінші, 1924 жылы Ташкенттен шыққан "Тарту" жинағындағы "Бақсы" деп аталатын аңыз. Бір байдың қатыны өліп, үлкен ас береді. Осы аста аты озып келгендерге; бір жесір, тоғыз құндыз, тоғыз ішік, бас бәйгеге бес жүз ділде тігіледі. 300 жүйрік ат жиналып үш күндік жерге айдалады.

Қойлыбай бақсының қобызын қосқысы келетінін естігендер "жансыз ағаш шаба ма екен" деп күлкі етеді. Бәйгеге қосылған қобызды жаратпағандар оны, жуан ағаштың түбіне байлап кетеді.

Қобызын Қойлыбайдың алды,- дейді,

Ағашқа шалқасынан салды,- дейді.

Бау өкен сол бір жерде жуан ағаш,

Ұқоатып арқанменен таңды,- дейді.

Қойлыбай қызметкерлері; жын, пері, шағандардың көмегіне шақырады. Дәу пері, қобыз байлаулы жатқан жуан ағашты бір тартып, түбінен жұлып алады. Байлаудан босанған қобыз, батпан ағашты сүйреп, көмбеге бірінші болып келеді. Қойлыбай бас бәйгені алады. мұнда Қойлыбайдың көмекші жынның аты Ертіс деп аталады.

Төртінші аңыз С. Сейфуллин шығармаларындағы "Бақсы сағыны"^{III} Бұл аңызда Қойлыбай Қорқыттан соң өмір сүрген үлкен бақсы өкен-

дігі айтылады. Қорқыттың қыз пәріні көрқаптан келтіргені туралы, қобыз тартып жынын шақырғанда отырғандардың зәресін алатынын, дәу пәрілердің дастархандарынан нан алып отырғандарға үлестіретіні жайлы сөз болады. Бірақ, Қойлыбайдың бәйгеге қобыз қосқаны жайлы сөз болмайды.

Бесінші аңыз Қойлыбайдың қобзын ат бәйгесіне қосқанын Ш. Уәлиханов та жазып алған¹¹². "Бақсылардың атақтысы Бағаналылық Қойлыбай, ол бақсылардың бақсмы, әлде пірі. Көкеман мен Еу Шойлан Қойлыбайдың жырларының аты - басты жыны - Надық-Шолақ" деп жазады. Мағжан поэмасына осы сюжетті алған.

Поэмада қобзын сексеуілдің түбіне байлап таста деп Қойлыбай өзі тапсырады. Өзге аңыздардан мұның басты айырмашылығы осы. Оның себебі найман туының батыры Барақтың сұрауымен болған дейді Мағжан. Ондағы ақынның алдына қойған мақсаты Қойлыбайдың күдіретті бақсы екендігін айту емес, батырға деген халықтың құрметін көрсету. Халық түсінігінде бақсылар небір көреметтеу көрсете алатын күш иесі¹¹³. Мағжан сол күш иесін - елін, жерін қорғап жүрген батырдың алдында бас идіреді. Әрі екі алыптың бір-бірін құрмет тұтуын, татулығын өзгелерге өнеге өтеді. Барақтай батырсы бар Найманның да қазақ елінің ішіндегі белді рулардың бірі екенін кейінгі ұрпаққа таныстырады.

Поэмада Қойлыбайдың шақыруымен көмекке келген жырдау өзге сюжеттердегідей, тек бақсының тілегін оқындаушы ғана емес, бір рудың намысын жыртушы, сол үшін қызмет етуші күш ретінде суреттеледі.

Халық аңыздар мен мифтерге сенген, ондағы оқиғаларды баяғыда болған деп иланған. Сондықтанда бәйгеге қосылған сәйгүліктердің алдында өкі басы жерді ұрып, түбімен жұлынған сексе-

уілді өзімен бірге сүйреп, ербеңдеп келе жатқан қобыздың жаңды бейнесі күмән тудырмайды, көрісінше сендіреді.

Мифтік образдардың қимыл-қозғалысы қазіргі өмір шындығына жат болса да, көне дәуірдегі адам санасының эстетикалық талғам-дағына сай келетін жәйттер. Мифті шығармасында бұлайша пайдалануы, ақынның, заман ырғағынан қалып қойғандығы емес, көрісінше қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге ақынның өз көзқарасын білдіруі, айтар ойын қалық ұғымына жақындатып жеткізу, оны ақынның:

Құдай-ау албастының ойнағындай,
мынау сұм заманға көз қылдың қайдан.
Шіркін-ай, көр заманды күл қылар өм,
Бата алсам бағаналы Қойлыбайдан,-

деген жолдардан айқын түсінеміз.

Маңа орнап жатқан Кеңес үкіметінің "көлеңкелі" мақтауы, көкірегі олу, көзі ашық мағжанды қанағаттандырмады. Маңа қоғамға өз қиялында, өзінше қорытынды жасап, өзінше пікірге келген. Сондықтан да фольклордағы утопияға берілген. Дүние жүзі фольклорында өтіп кеткен заманды қиял арқылы өзгертіп, оны бақ пен дәулетке толы етіп көрсететін шығармалар аз емес. Мырау-жыршылар өткен заманды дәріптеп, мадақтау тұрғысында жырлаған. Маңа қоғамның көлеңкелі жақтағын көріп, мазаланған мағжан да, өз тілеулесін таба алмаған соң, өткенді айтып, фольклорлық утопияға берілген.

...маңасқан би мен батыр, би мен бақсы,
алыста елестейсің заман қайран.
Айрылдық балпаң басқан батырлардан
Аузынан уызы төгілген маңғаз байдан...

деп жақсылық та, жақсы адамдар да өткен заманмен бірге кетті
ғой деп түңілушілікке де баруының басты себебі сол.

Поэмада халықтық дәстүр - ақынға стихиялы түрде, өктемдік
жүргізіп отырғаны да байқалады. Оны жырау, жырылар тәрізді:

Азырақ әңгіме үшін сөз қозғайын,

Қалың найман жиылған біу зор астан,

деген жолдардан байқаймыз. Поэмада: "Қойлыбай бақсы бәйгеге қо-
бызын Барақ батыр өмір сүрген кезде қосыпты-мыс" дегенге де мең-
зейді. Бұл айтушы мен жырының қандай хикаяларды болмасын тың-
даушы ортаға лайықтап, белгілі біу тарихи дәуірге жақындатып
әкелуі¹¹⁴. Сондай-ақ, Қойлыбайдың қобызы қосылған бәйгеге, екі
жүздей ат жіберілді деп жалпылықтан нақтылыққа ауысады. Бұл миф-
ті өмір шындығымен байланыстыру, өзге поэмалардан мұның біу
айырмашылығы композициялық құрылысында ауыз әдебиетінің өзге
элементтері ұшыраспайды.

Мағжан поэзиясының дамуына - ауыз әдебиетінен өзге, шығыс,
орыс, Батыс, басқа да халықтар әдебиеттері де ықпал етті. Оған
дәлел Мағжанның "Жүсіп хан" поэмасы. Поэма әзербайжан реалис-
тік әдебиетінің негізін қалаушы М.Ф. Ахундовтың /1812-1878/
"Обманутые звезды" "Алданған жұлдыздар" повесінің негізінде
жазылған.

Шатали Ахундов жазушылығымен қоса ағартушы-демократ, фило-
соф, материалист, қоғам қайраткері, дипломат болған. Пушкиннің
өліміне шығыста бірінші болып үн қосқан осы Ахундов. Повесть -
Кавказ халықтары тілінде, оған қоса араб, орыс, ағылшын, фран-
цуз, неміс т.б. тілдерге аударылған¹¹⁵. Мағжанның кейін "Алдан-
ған жұлдыздар" атын өзгертіп, "Мемлекеттің егі жақсылары" және

ерші Аусіп туралы хикая" деген атпен қазақ тіліне аударған, жазушы Зейтін Ақшөв.

Повестке негіз болған - аңыз, М. Ө. Ахундов сол аңызды Қасымай Бірінші негізін қалаған Мұхтар әулеті Аббас шактың патшалық құрған дәуірімен байланыстырады. Бірақ осындай екі аңыз бар. Біріншісі - Франция королы Людовик XVI-ның, Рим императоры Диоклетианның басынан да осындай оқиға өтеді. Диоклетиан үкімет басқаруға 42 жаста келеді, 20 жыл ел билейді, үкіметті билегеніне 22 жылға аяқ басқанда, астрологтар, оның уақытша үкімет басынан кетуін талап өтеді. Егер кетпесе, үкіметте төңкеріс болып, басы алынатындығын ескертеді. Басының алынғандығынан да, капуста өсіргенді артық көріп, тақтан бас тартады¹¹⁶.

Ал Людовиктің тағдыры бұдан қайғылы аяқталады. Көтерілісшілер оны семьясымен бірге атып тастайды, Аңызды - Фатали Ахундов, өзі өмір сүріп отырған топтың іс-әрекетін масқақалау үшін пайдаланады. Ал Мағжан осындай әлеуметтік теңсіздікті тудырып отыратын ат төбеліндей топтың, қай қаламда болмасын, әр топта, әр ортада, әртүрлі қырынан көрінісетіндігін байқаған. Сондықтан да олардың іс-әрекетін халық талқысына салып, масқара күлкі өтеді. Поэманың 1925 жылы "Еңбекші қазақ" газетінде, "шын өртек" деп жағиялануы да содан болса көрек. Поэма балалар үшін аударылып жазылған. Сөбебі - ақын сатираның жаңа адам тәрбиелеудегі рөліне ерекше ден қойған. Жастар санасының биік болуы, ұлт болашағы үшін маңызды екендігін аңғарған. Маңа қоғам орнауымен бірге, өзге халықтың бойындағы кесел - арақ құмарлықтың ел ішіне дендеп ене бастауы, мағжанды алаңдатқан. Сондықтан да одан жастарды жиіркендіру мақсатында, Аббас ханның ішкіштігіне, қорқақтығын қоса көрсетеді. Сөйтіп, қорқақтықтың да қоғамдағы бір ауру екен-

дігіне өзгелердің назарын аударған.

Екіншіден, қазақ әдебиетінде "сатиралық әдеби ертегі" жанрының қалыптасуына ықпал еткен. М. Жұмабаев - орыс отаршылдығына қарсы болса да, орыс мәдениетіне етене жақын болған. Орыс әдебиетіне Еуропаның тигізіп отырған ықпалын тани білді. Орыстың демократтық бағыттағы әдебиетінен үлгі ала отырып, оның озық үлгілерін, ұлттық өрнегімізді, ұлттық ерекшелігімізді сақтай отырып, әдебиетімізді тілдік, стилдік, жанрлық жағынан байыту үшін қолданған.

"Сатиралық әдеби ертегі" жанры орыс әдебиетінде ХІХ ғасырдың 20-30 жылдары туып қалыптасқан. Оны "Мүсіп хан" атты аударма поэмасы арқылы қазақ әдебиетіне енгізген - Мағжан. Поэманың - балаларға тәрбиелік ықпалы зор.

Ақын повесті балалардың түсіну қабілетіне ыңғайлап, ертегіге айналдырған. Поэмада қазақ ертегілерінде кездесетін қарама-қарсылық, жақсылық пен жамандық бар. Оқиға - Иран халқы қан қақсатқан арамтамақ Аббас хан төңірегіндегілердің және халқы үшін жанын пида етіп, не бәрі он күннің ішінде-ақ талай жақсылық жасап үлгерген, Мүсіпхан арасындағы қайшылықты тартысқа құрылған. Онда сатириктың сынға алғысы келген жағымсыз жайттары мен жақтағысы, насихаттағысы келіп отырған, болмыс-құбылыстар қатар суреттелген. Аббас ханның төңірегіндегі; уәзір, қолбасшы, жеңдет, машайық /имам/ молда, қазыны аз күн хан тағына отырудан бас тартқызып, езаға қыңқыстырады. Балаларға ненің бұрыс, ненің дұрыс екендігін үйретеді. Өлгілерден басқаша болуға, олардан биік тұруға тәрбиелейді.

Ахундовтың "Алданған жұлдыздарында" - уәзір, қазы, қолбасы, жеңдетке - уақытша хан болу туралы ұсыныс жасалмайды.

Ахундов олардың өз ауыздарынан қоғамға келтірген "пайдаларын" айтқызып, масқараласа, М. Жумабаев уақытша хан болуға ұсыныс жасалғандағы олардың қимыл-әрекеттерін, жан дүниелерін суреттеуде юмор мен улы сарказмді қолданып, сықақтап, күлкі өтеді.

Хан сарайындағы қызметкерлердің ешқайсысы уақытша хан болғысы келмейді. Сөйтіп шеберханасында екі жолдасымен әңгімелесіп отырған Мүсіпті, хан тағына әкеліп отырғызады.

М.Ф. Ахундов өзінің повесінде: "Мүсіп хан – Ахун Сәмет имамды, әскең басы Заманханды, бас уәзір Мұқсын мырзаны, қазына ұстаушы Мақия мырзаны, бас жұлдызшы Садреддин мырзаны, Жамаледунин шалды тұтқындап, бәрін айдап апарып Африктегі зынданға салдырды", – десе Мағжан:

Машайғын, молдасын,

Қоқаңдаған қолбасын

Абақтыға салдырды.

деп қысқаша қайырады. "Мүсіп шаһт А, таққа отырған әр күні – Иран халқы үшін қуаныш күндері болды. Иран өмірінде жаңадан өркендеу дәуірі басталды. Бақыт, молшылық, қызық дәурен туды", – деген М.Ф. Ахундовтың сөздерін ақын былай пайдаланған:

Кезептерді қылды жым,

Бұқара байтақ халықтың

Болды Мүсіп қалқаны.

Қуанғанбайтақ балаша,

"Мың жаса, Мүсіп, мың жаса!" –

деп шуылдап алқады.

Ахундовтың "Алданған жұлдыздарында", Мүсіп ханды өлтіреміз деп барғандар оны өлілердің арасынан да, тірілердің арасынан да таба алмай қалады. Мағжан оның өлімін поэмасында былай келтіреді.

Отыр еді қатерсіз,
Балға түскен қатесіз.

Оныншы күн таңында.

Көп төбеттен бір төбет,
Кіріп, басып біртелеп.

Қадап қалды қанжарды.

Жүсіп үнсіз сылқ етті,
Хан кілемі бүлк етті.

Поэма балалардың оқығанына оңай, жаттауына жеңіл, ойнақы, санасында жылдам сақталатындай етіп ұйқастырғыла аударылған. Поэманың:

Бағ екен де жоқ екен,
Аш екен де тоқ екен,-

деп ертектің құлақ күйімен басталуы, балаларды елең еткізіп, алқа-қотан отырып ертегі тыңдауға шақырғандай болады. Бұл - ауыз әдебиетіндегі, жыраулар мен жыршылардың, ертегішілердің тыңдаушы қауым алдындағы бабын іздеп, ойын жинақтау сағыны.

Сондай-ақ 1926 жылы Қызылордадан шыққан "Тарту" жинағындағы мына бір сөздерінің де поэманың басталуына ықпалы болған тәрізді.

Бағ екен де жоқ екен,
Аш екен де тоқ екен.
Бәрі бөксеуіл екен,
Түлкі жасауыл екен.
Ертек, ертеке ерте екен,
Ешкі жүні бөрте екен.
Құйрығы оның келте екен,
Қырғауыл жүні қызыл екен,

Күйық жүні ұзын өкен,
Музға тайған өкен,
Бүты сынған өкен...

Оны Мағжан:

Бау өкен де, жоқ өкен,
Аш өкен де, тоқ өкен.

Ертеқ-ертеқ-ертеқте

Ала қарға - қазаншы,
Қара қарға - қазаншы,

Шымшық төрген шөпшекті.

Қарлығашы қалбаңдап,
Жапалағы жалбаңдап,

Көрсетіпті көмегін.

Қус атаулы әйтеуір,
Болыпты бәрі әбігеу,

мен білем бе себебін?! -

деп ойнатып ала жөнеледі. Бұлардың неге әбігеу болып жүргенін қайдан білейін деп жұмбақтайды, балаларды ойлануға мәжбүр етеді. Мақсылап ойланған бала ғана олардың қанға қызметші болып жүргендігін аңғарау өді. "Тарту" жинағында "бөксөуіл" деген сөзге, "қаннң әскөріне азық дайындаушы нөкөр", - деген анықтама-сілтеме жасалған.

Ал Мағжан оны "ала қарға қазаншы", "қара қарға қазаншы" деп, қазаншыларға көмекші болып жүрген шымшықтарға шөпшек төргізөді. Қарлығаш пен жапалақты да сол топқа қосады.

Поэмадағы қырқыстың басты себебі - қорқақтық. Мүлдыздарды алды, өлімнен құтылғысы келген Аббас хан да, оның теңірегіндегілер де халыққа титтей жандары ашымайтындар. Мағжан қорықпай

үкімет басына келген мүсіптің әрекетін:

Оның ойы, ел көрсін

Бір күн де болса әділдік,-

деп түсіндіреді. Айналасы он күнде тоз-тозы шыққан үкімет басында отырған "игі жақсылар", шайқалған іргелерін қайта орнықтырып, еліспей беріспей билікті өздерінде сақтап қалмақшы.

Сатиралық шығармаларда ұнамсыз кейіпкерлер оқырмандарын өзара қырқыстыру, бет жыртқысу, жүз шайысу арқылы бөздірмейді. Кейде олар бірін-бірі сыйлап, бірінә-бірі табынып отырып-ақ өз-өздерін әшкерелейді¹¹⁷.

Ақын, мүсіпханның қаһарына шыдай алмай, тоз-тоздары шыққан "игі жақсылардың" Аббас ханды аңсаған көңіл күйлерін былай суреттейді:

Шейіт кетті-ау не сөрке...

Бізге де кезек күні ертең

Келмесіне кім көпіл?..

Шіркін, Аббас зат еді-ау!

Заттың ісі жат еді-ау!

Жұмысы жоқ бір істе,

жатушы еді сарайда,

Арақ қарақ маңайда...

Не тілесен, соны істе...

Бұдан ханның - төңірегіндегі қызметкерлері нендей шауамен айналысып жатқанында жұмысы жоқ, небір жүргенсіздіктерге жол беріп қойғандығын байқауға болады.

Иран үкіметін басқарып отырған, "игі жақсылардың" сүйеніш тіректі кімнен тауып отырғандықтарының тамырын ашып көң-

сетеді. моэмада ақылды мүсіп хан мен ақымақ Аббас хан, шындық пен жалғандық, трагедия мен комедия қатар суреттелген. Бұл жәйт – Мағжанның иронияға үлкен мән бергенін аңғартады. Ирония – ақынның әртүрлі өмір күүесіндегі күшті құралының бірі болған.

Сияқсыз, сұмпайы өтіп суреттелген Аббас хан мен оның төңірегіндегілердің мүсіпханнан қорқып қашып жүргендегі бөйнелері, оқушыны жиіркендіріп, бездіреді. Балаларды жібі түзу, өліктеуге тұратын образдар іздеуге мәжбүр етеді. Демек, образдың иін қандыра суреттеу де шығарманың тәрбиелік ықпалын күшейткен.

Хан төңірегіндегі сұм-сұрқиялардың іс-әрекеттерін, мінез қылықтарын өмірдің шынайы шындығына негіздеп суреттегендіктен, оқырмандарына әсерлі болып шыққан.

Ирғанда сонау күт қонған,

Байға ғана күт болған,

Бопты дейді Аббас хан.

Жасын тақта жасаған,

Күшігенге ұқсаған,

Күлқы бұзық қақпас хан.

Күшігеннің қандай күс өкендігін көшпелі ауыл балалары мақсы біледі. Сондықтан да ханның қандай адам өкендігін ойша көз алдарына елестетуіне болады. Балаларға түсінікті болудағы ақынның бұл да бір әдісі. Бас уәзірдің кейпін былай келістіреді.

Қос шиқандай томпақ ұрт,

Доуба сақал, күйық мүрт...

Хан төңірегіндегі қызметкерлердің жағымпаз, бейшара кейіптерін былай шөнейді.

... "Кірсін!" депті сонда хан,
Сонда оқтай зырлаған,

Балшы ұшып, кіріпті.

Кіріп, құрдай жорғалап,

Құлдық ұрып үш қабат

Тұрып сөйлеп беріпті.

Балшының қимыл-әрекеті, көз алдыңызға елестеп, еріксіз
өзуге күлкі үйіреді. Хан Аббастың мінезінің тұрпайылығы, дәрәкі,
қорқақ, ақылсыздығын аузынан шыққан сөздерінен аңғартады.

"Мені өлтіргеннен не бітеді, одан да ақылдасып, жұлдыздарды
алдап соғайық", - деген балшының ұсынысынан көйін, бетіне қан
жүгірген Аббасты ақын былай көкөтөді.

Хан бетіне қан жүрді,

Қисын қалай өмірді?

Арағы бар, қарлығы!

Көзі сәуле шалғандай,

Дереу жұлып алғандай

Мәңдетіне қағады.

Маны қысылған Аббас; тәңірегінде уәзірлерін, қолбасын,
қазы, машайық, молласын жинап алып, олармен кеңеспек болғанда-
ғы көйіптері былай келістіріледі:

Бәрі жерге үңілді,

Бәрі ойға көмілді,

Сақалдары салбырап,

Машайығы сүмпиіп,

Молдалары мөлііп,

Бедө алмады бір жауап.

Сөйтіп, хан төңірегіндегілердің, ақылсыз, ақымақтар өкөндігін ажұалайды. Балшыны жұлдыздарды алдау үшін, осы қатерлі он күн уақыт аралығында, таққа, біу адамды отырғыза тұрайық деген ұсынысынан көйінгі аббас ханның ұсқынын былай мысқылдайды:

Хан қуанып қопаңдап,

Қоразданып қоқаңдап,

Жалт қарады уәзірге...

Уәзірдің сүрқиялығын былай шөнейді:

Бейне маймыл маймаңдап,

Біресе, бейне жайнаңдап,

Уәзір хандыққа, қазыны ұсынады.

Сондықтан таққа қария,

Оқымысты, дария

Қазы лайық болау-ау!..

Бұл шын мақтағансып, көтермелегенсіп отырып, көкөту.

Кнді қазың қақалды,

Салалады сақалды,

Жөлпілдеді қос танау,-

деген сөздерде бүркемелеу жоқ, қазыны ашықтан ашық шөнейді. Өткір, улы сарказм қолбасының хан болғысы көлмей, тақтан бас тартқан көйпінде анағұрлым ащы берілген. Хан төңірегіндегі уәзірлердің, қазы, қолбасы, машайық, молдасының мінез-қылықтары қандайлық сүм-сүрқия болса, оны сүрөттеу үшін қолданылатын сөз, сөйлемдері де соған лайықталып құрылған. Бұл ақынның сөзбен сүрөт салудағы тапқырлығы.

Ақырда хандық көңесі,

Жүзі қара немесі,-

деген жолдарда сарказмге ауысады. Тіпті адам қанын шімірлікпей сұдай шашқан жөндеттің өзіне "хан болу" туралы ұсыныс жасалғандағы қоқысқан кейпінің ұсқыны тіптен күлкілі суреттеледі.

Тағында отырғанда, дәрежі де қатал, "батыр" болып көрінетін аббас қанның мүсіпханның зәрінен қоқып, қашып-пысқан кезіндегі кейпі былай келістіріледі.

Сол арада бұрыштан

Күжырайған, күрсықан.

Хан аббасың, бүкөңдеп,

шыға келді, о, қасқа!

Мүрген екен тау-таста.

Қашып-зытып жүкөңнен.

Бұта паналаған тоғайдай қашып жүрген қанның ұсқынын адам күлөрліктей етіп суреттеуі сөз тапқырлығын, ақынның сатиралық шеберлігінің биік екендігін аңғартады. Аббас сияқты, ақымақ басшылардың шын бейнесін көз алдымызға тартады. Бұл атақ-даңққа, лауазымға ақыл-парасат, ой-өрістің сай келмеуінен туған комизм. Ханның іші қуыстығы, қорқақ, өл билеуге қабілетсіз, түкке тұрғысыздығы. ақырында тағына жетіп "yh" деген Аббас хан бейнесін былай әжуалайды:

Аббас таққа шоңқиды,

Қол тоқпағы қоңқиды,

Шүкір, шүкір, алла!" - деп.

Еріксіз езу тарттырар сарказм жолдар. Балалаар үшін мұның әсері алабетен. Дөсек те иронияда жиі ұшырайды. Шығыс әйелдерінің бетін бүркеп ұстайтындықтарын әжуа етеді. Оны мына жолдардан аңғартады.

Қап-қара бет, сүү дене,

Доп-домалақ бірдеңе.

"Ол не?" – деп балаларға сұрақ қойғандай болады да, бұл – Иран әйелі ғой деп, жұмбақты өзі шешеді. Сырт қарағанда бұл жолдардан әжуа байқалмағанымен, астарында сол қоғамға деген ащы мысқыл жатқанын аңғару қиын емес.

Поэмада қазақ ертегілерінде айтылатын тұрақталған фразеологиялық тіркестер де бар. "Баяғыда бір бай болты, төрт түлігі сай болты" деп басталатын ертектің "кұлақ күйін"¹¹⁸ де шөбей пайдаланған. Ертегілердегі көмескіленіп, "баяғыда бір бай болты" – деп жырақтан өстілетін сағын Иран елінде Аббас хан деген хан болты деген жолдар арқылы мекендік, нақтылыққа ұласқан.

"Күндерде бір күн болғанда" деп айтылатын тіркестер, ертектің, болмаса батырлар жырында алда болау оқиғаның бояуын қорлатып тыңдаушысын еліктіре түсетін сөздер. Оны:

Бас балшысы түскірі

Балына не түскенін

Сізге айтқалы көліп тұр,-

деп келтірген. Поэмадағы әрі қарай болатын оқиға – осы балға түскен "сұм хабардың" негізінде ербиді. Мұлдзышының айтуы бойынша, оныншы күн таңында Мүсіпханның басы кесіледі. Сөйтіп, озбыр, тоғышар, жалқау, арамтамақ Аббас хан аман қалып, кедәйдің қамын ойлаған Мүсіп хан шейіт болады. Поэмадағы Аббас ханның образы қазақ ертегілеріндегі жаман патшаның образымен дәл келген. Поэманың түпнұсқадан көп айырмашылығы жоқ, тек М.Ф. Ахундов 15 күн десе, Мағжан 10 күн дейді. Бұдан "отыз күн

атан болғанша, он күн бұра бол" деген қазақ мақалын еске алғандай боламыз.

Қорыта айтқанда, Мағжан - "Батыр Баян" поэмасы арқылы халқымыздың тәуелсіздігі үшін құрбан болған, бабалақ ерлігін кейінгі ұрпаққа өнеге етеді. "Ертегі" поэмасында жезтырнақ бейнесін әдеби образға айналдырып, қазақ әдебиетінде - "әдеби ертегі", "Жүсіп хан" поэмасында - "сатиралық әдеби ертегі" жанрының қалыптасуына ықпал еткен. "Қойлыбайдың қобызы" поэмасының сюжетіне көне мифті арқау етіп, ел өгемендігін аңсайды, сол қоғамның көлеңкелі жақтары, ақынды түңілдіріп, жақсылықтың бәрі өткен заманда қалды деген фольклорлық утопияға беріледі. "Қорқыт" поэмасында неміс философы Фридрих Вильгельм Шеллингтің қағидасын өлең түріне айналдырып қазақ әдебиетіне жеткізген.

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

АҚЫН ШЕБЕРЛІГІ

Мағжан шығармаларының биік деңгейге көтерілуінде халық ауыз әдебиетінің маңызы зор болған. Поэтикасының пайда болуы, көркемдік стилінің тууы, образ жасау принциптерінің дамуы, шығармасындағы халық тілінің айшықты кестелерінен дәстүрлі фольклордың элементтерін кездестіруге болады, фольклордағы көркемдеуші құралдарды пайдалануда да өзіндік стиль ерекшелігі болған.

"Кейде ақын өз ортасының қайшылықты оқиғаларынан шақшайды, оол кезде қиялымен балалық шағына оқалады, табиғат құбылысы басқаша әсер береді. Табиғатта заттардың бәрі оның қайғы-мұңын түсініп, оған жаны ашитындай, онымен сырласатындай сөзіледі. Ақын қиялында солағға жан бітіріп табиғат көріністерінен образ тудырады"¹¹⁹ дейді Ә.Б. Тайлоқ. Мағжанға көңіл күйі жабырқау тартқан бір сәтінде, көктөгі ай да оған езі тәрізді түсі қашып, мұңайып тұрғандай сөзіледі, онымен іштей сырласады, мұңдасады. "Айғс неге қайғылысың, нұрғыңды біреу сөндіремек пе, әлде өткен күнінді ойлап қайғырасың ба?" деп сұрау береді:

Кім білед, өткен күнің алтын шығар?
Ажарың бейне күндей жарқын шығар?
Көп жұлдыз – әлде күшпен әлде іспен
Еркісіз артыңа өткен жалқын шығар,-

дей келе, өзінің мұңау себебі жалғыздығынан, артынан халқын ерте алмағандығынан өкөндігін айтып налиды. Өлеңдегі туған жер туралы түсінігі көң ауқымды. Жер – бәріміздің анамыз,

бүкіл табиғатты жаратқан сол. Жер бетіндегі өмір сүретін жан-жануар, құрт-құмырсқа тіршілік иелерін асырап паналатып отырған "Жер-Ана" деген адамзат баласының сәбилік шағынан қалыптасқан түсініктің қаймағын бүзбай...

Көң дала, көресің ғой ана жатқан,
Жібектөй жасыл шөптер бетін жапқан.
Асқақ тау, балдан тәтті сулағы бау,
Әне, сол анам еді мені тапқан, -

деуі содан. Ә.Б. Тайлоқ Жер-Ана деген түсініктің дүние жүзі халықтарына ортақ екеніне тоқтала келіп: "Әсіресе Тұран тайпасы мен фин, перуан т.б. халықтар Жер-Анаға сөнген, олардың түсінігі бойынша күннің құдайы, жердің құдайын өзіне әйел етіп жасаған. Жер-Ана жер бетіндегі табиғат жаратылыстарының бәрін туған, асырап отырған сол"¹²⁰ деген түсінікте болған. "Гректер жерді "табиғаттың анасы" деген алғашқы атауынан бас тартып, Тұран тайпаларының Жер-Ана деген түсінігін қабылдаған" дейді. Тайлоқ пікірімен келісеп болсақ, осы атауды гректерден бұрын Тұран тайпалары қолданғандығы жайлы мағлұматтан да Мағжанның хабардар екенін байқаймыз.

Дарига, жауыз тағдыр қатты алдады,
Бақ-дәулет - алмағаны өш қалмады,
Тас жүрек көзім нұры - анамды алып,
Еңіреген мен жетімге көз салмады.

Мінеки, қамаудамын тас үңгірде,
Мұнысы - көмгені ғой тірі көрге.
Мейрімді Ай, мені-дағы жаныңа алшы
Болайық екі мұңдық бізде бірге,

деуі қазақ жеріне ішкеңілей еніп, қала, дөңбөня салып, отарлап жатқан Ұлы оғры саясатына наразылығын аллегориямен білдіріп, анимиздік түсінікпен бүркөмелегенін байқаймыз. Екеуміз бірігіп Алладан тілек тілесек, тілегіміз қабыл болау, басымыздан ұшқан бақыт құсы қайта оқалау деп Жер-ана, Күн, аспан құдайынан Тәңірді жоғары қояды, табынады, құдайдың күдіретіне бас иеді.

"Бұл-аспан өзінің күдіретті әрекеттерінде өштеңеден тәуелсіз жақсылықты да, жамандықты да, көк биігінен іске асырып тұрады"¹²¹

деген шамандық түсініктің жемісі. "Батқан күн, атқан таңның жығы" өлеңінде "алтын күн ақырын өледі, соғлы бұлттау, соғлы жау, қан жылап күнді көмеді" деп суреттесе, 1916 жылдан кейінгі өлеңдерінде жоғарыдағыдай жай суреттеуден гөрі табиғат құбы-

лыстарын адам бейнесіне келтіріп, жанды образға айналдырады, адамша жылатады, күлдіреді, гашық етеді. "Толқын" өлеңінде, толқынмен толқынды жас балаша ойнатып, жарыстырады. Сылдырап аққанын сылқ-сылқ күлкіге балайды, толқынға жан бітіреді. Бұл адам санасының сәбилік кезіндегі судың жаны бау, қаласа шапшаң ағызады, қаламаса ақырын ағызады, болмаса өлтіреді"¹²²

/судың тартылып қалуы/ деген мифологиялық түсініктің әсері.

Оны - "Мені де өлім әлдиле" өлеңіндегі, "майданда өлген Ұланға, жөлге иманын айтқызғанынан, "Бөранияз" өлеңінде ойға шомған жас ұланның кейпін мылқау жағтас: "жынды да әлде?" - деп күлеу деген сөздерінен байқаймыз.

"Батық Баян" поэмасында Ноянды өлтіргеннен кейінгі Баянның қайғысына "ақсөлеуді құшақтап жел жылады" деп кейіптеген. Кейіпкердің арман мүддесін беру үшін суретші, сөз жоқ қосымша ваттау мен құбылыстарды көмекке алады. Олармен кейіпкер арасында композициялық бірлік жасайды. Мәселен, "Оқжетпестің қия-

сында" поэмасының басталуында Кененің ішкі жан толқынынан қабарсыз, табиғат көйпі былай суреттеледі.

Бір түні, тым құтырынып жел ойнайды,

Жыңды жел, сақ-сақ күле ойнайды.

Бетінен жел көп сүйіп алғаннан соң,

Көбіктеніп көл өкеш, көл ойнайды.

Сол түні, сонау үңгір тау ішінде

Қабағын қарсы жауып, Кене ойлайды.

Мұнда әуел баста жел, жеңілтектік танытады да, кейін Кенеге батасын берген пір ғайып болған соң, Кененің жанашыр досы, тілеулесі ретінде суреттеледі. Қарағай біткен шулап, аллалап, Кенесарыға берілген батаның қабыл болуын қалайды. Бұл да табиғаттың жаны бау, қуана, күле біледі деген адамның сәбилік кезеңінен көле жатқан түсініктің ықпалы. Мағжан айтар ойын, халық түсінігіне жақындатқан.

"Баланың қабір тасына" - деген өлеңі "о дүниеде тіршілік бау" деген сенімнен туған жұбату. Бұл да анимистік түсінік. Өлген адамның бойынан ұшып шыққан "жанның" мекені жайлы, дүние жүзі халықтарында әртүрлі түсініктеу сақталған. "Бірәулеу "жан" жер астында, бірәулеу аспанда, бірәулеу жам-жануарға, құсқа беріледі десе, енді бірәулеуі ана құрсағындағы нәрестелерге беріліп, қайтадан өмірге келеді"¹²³ екен деген түсініктеу айтады. Денесі жерге көмілгендер, о дүниеде тірі адамдардай тіршілік етеді, артынан келгендерді күтіп алады.¹²⁴ деген де ұғымдар бау. Ол - қазақтарда күні бүгінге дейін сақталған. Мағжан да осы түсініктің қаймағын бұзбай берген. Сәби өлді деп қайғырмаңдау, ата-анасының шамшырағы сенді деп ойламаңдау дей келе:

Өлгені емес, жерді тастап кеткені,
Шын бақытқа ерте бастан жеткені.
Ізгі оймен жайлы жанат төрінен
Орын алып Ата-анасын күткелі, -

деп калықтың түсінігіне лайықтап жұбатады.

Ал "Сыздағы алашқа" өлеңінен отқа табыну ғұрпының үш кезеңін байқаймыз. Отқа табыну - алғашқы дәуірдегі адамдардың қараңғы түннен туған қоңқынышты қуалауынан пайда болған, Қатерлі аңдардың, отқа жақындамай қашқанын көрген алғашқы дәуір адамдары, отта "күдіретті күш бар" деп түсінген¹²⁵. Отқа табыну дүние жүзі халықтарының даму процесінде болған. Мәселен, солтүстік американың индейцтері отқа темекі тастап "темекі тартып бізге риза бол, орманды ерттен сақта" десе, мексикандықтау отты айналып билеп жүріп, отқа адам тастап құрбандық шалған. Индустар отқа ешкі тастаса, литвалықтау, прустар, оқыстар ошақтағы от өзі сөнбей сөндірмеген. Эстондық қалыңдықтау отқа тиын тастаған. "Тұран халықтары отқа тамақ тастаған. Тамақ тасыса риза болған, кейін нан қалдықтарын отқа тастайтын болған. Бұл оттың иесі жеп риза болады деген түсініктен туған"¹²⁶ дейді Э.Б.Тайлор. Адамзаттың даму сатыларында отқа байланысты түсінік нанымдардың қайсыбірі өшіп жоғалып, қайсыбірі өзгеріп жаңарып отырған.

Атаң отқа табынған
Өзің бірге бағынған.
Тәңірі - оттан боп үміт
Атаң отқа табынған,-

деп келетін жолдар қазақ халқының отқа табыну ғұрпы Тұран тайпасы дәуірінен басталғанын аңғартады. Мұндағы "атаң" деп отыр-

ғаны, "арғы ататөгің" деген сөздің мағынасын бәрсе көрек.

Шаман дініндегі қалықтар, отқа табыну ғұрпын парсылардан алған деген Банзаровтың пікірімен Шоқанның келісуі¹²⁷ ойымызды қуаттай түседі.

От дегенің - аспан ғой,
Аспан жерді басқан ғой...
Төменге алып төнген ол,
Бір дегенің - жер ғой ол.
Жер дегенің - көр ғой ол,
Көрді сүйіп, өлген ол,-

деген жолдар адамзаттың отқа табыну кезеңінің екінші кезеңі "от" күн құдайынан пайда болған¹²⁸ деген түсініктің ықпалы.

Атаң отқа май салған,
Жан ба өді жыннан тайсалған?
Жаһұт жапқан амыдан,
Жаның жасып кірлеген,
Отпен аспанға өрлеген,
Алады екен аластап...

Отқа май салу - отқа табынудың, өзгеріске түскен үшінші кезеңі. Отқа құрбандық ретінде қазақтар да май күйған. Қазақтар отта, адам бойын жамандықтан, аурудан тазартатын күш-күдірет бар деп түсінген. Ауру адамды, болмаса, "пәнінің салқыны тиді" деген адамды екі оттың арасынан өткізіп тазартады. Оны "аластау" дейді. Мағжан жандары жасып, бір кездегі батыр, ер халық екендігін ұмытқан. Сыр Алаштарына, бойлағындағы қорқынышты отпен аластандар, от - бойлағыңа күш-қуат береді деп қалық сеніміне жүгінеді. Өлеңдегі - "салық салған сырдағы ел" деген жолдар

ел басына түскен бір тарихи ауыртпашылыққа байланысты туғанын аңғартады.

Өлеңде оттың қуаты шартты түрде алынған. Оны сол кезде үкімет басында отырған солақай саясаткерлердің жіберген кемшілігін әйгілеу үшін пайдаланған. Өкімет салығын төлей алмай, күйзеліп отырған халыққа; бұға бергенше күш-жігерлеріңді жинап, кемшілікті айтыңдар, батыр халықтың ұрпағымыз, жандарың жасып мұқалмаңдар, деп халыққа қайрат береді.

ТЕНЕУ. Теңеуді батырлар жырынан, лиро-эпос жырынан, тарихи жырлардан, Бұқар, Махамбет, Абай т.б. көптеген жырлар мен ақын-жазушылардың шығармаларынан мол кездестіреміз. Теңеу - Мағжан поэзиясына да тән. Мағжанда эпостық-батырлық жырлардан ауысқан дәстүрлі теңеулер бар. Мыс:

Тұлпар мініп, туды қолға алайын,
Суырып қылыш, қан майданға барайын.
Жердің жүзі, кім екенін танысын,
Жас бөрідей, біраз ойын салайын.

Егер мұны:

Қойға шапқан бөрідей,
Батыр жауға шабады,-

деген эпостың дәстүрлі теңеулерімен салыстырсақ, ақын теңеуінің ұқсас екенін байқаймыз.

Күлдей күңгірт шашы бар,
Тоқсан бесте жасы бар? -

деген жолдар эпостада, батырдың аналарын суреттеуде жиі қолданылатын дәстүрлі теңеу. Ақын - оны өзгертпей, өзінің момақан, шауа баққан әжесін мінездеу үшін пайдаланған.

Біз - Мағжан поэзиясындағы теңеулерді зерттегенде, дәстүрлі поэзиядан ауысқан теңеулердің көпшілігінің теңеу предметтері өзгертілгенін байқадық. Қазақтың және де түрік халықтарының эпостық жырларында, батырға - "арыстанды", "жолбарысты", "қабыланды" балама етіп алу, қалыптасқан көркемдегіш бөдерлі сөз жасаудың бір жолы. Ақын поэзиясындағы теңеулердің бұдан басты айырмашылығы - жеке батырларды; арыстанға, жолбарысқа, бөріге теңемейді. Қазақ, қала бөріді бүкіл түрік тектес халықтардың ерлік іс-әрекеттері теңеледі. Біздіңше, мұны ақын сол кезеңдердің үлкенді-кішілі қиыншылығын басынан кешіп, тоқығып, күйзелген халықтың еңсесін көтеріп, күш-қуат беру үшін қолданған. Мысалы: "Есімде... тек таң атсын!" өлеңінде:

Мезгілше, мейлі келсін, тісі батсын,

Сүр жылан, өзі оятар, қатты шақсын.

Маңадан жолбарыстай ұмтылағмыз,

Көрелік төңіректі, тек таң атсын! -

дейді. "Алыстағы бауырыма" өлеңінде, түрік тектес халықтардың жүрегі жолбарысқа баланады. ақын поэзиясында діни мифологияның ықпалымен туған теңеулер де бар. Мәселен, "хоң сипатты қарындас" "бейне хоң жүзі", "Қайғылы сұлуға" атты өлеңінде, "көркің хоң, періште өді, сенің жаның" деп қыздың жан дүниесінің сұлулығын періштеге, сырт сұлулығын хоңға теңейді. Мұндай теңеулер ақын өлеңдерінде бес-ақ рет, ақ жамбыдай деген теңеу екі мәрте қолданылған. Екеуінде де айдың оғулығы, ақ жамбыдай қыздың сұлулығымен салыстырылған. Бұл - адамға арналған теңеудің, табиғаттың сұлулығымен ассоциялануы. Яғни теңеу предметі жаңартылған.

Пайғамбар - діни аңыздарда жағымды образ. Тіпті пайғамбардың жүріп кеткен ізі де қасиетті деген ұғым бар. Сондықтан

да "пайғамбардың ізіндей" деген теңеу - халық санасына жақын, жылы қабылданады. Оны "алданған сұлу" өлеңінде қыздың жігіттен алданып қалмағанға дейінгі жан тазалығын суреттеу үшін қолданған.

Қыздың алданбаған таза кезіндегі сөзінің де өзгелерге өтімді болғанын, басып кеткен ізінің пайғамбардың ізіндей таза болғанын, айту үшін қолданған. Бірақ ол қасиеттерді көзімізге көрсете алмайды. Бірақ қыздың жан сұлулығына, тән сұлулығы сай келгенін жоғарыдағы теңеулер арқылы сендіреді. "Әйел" өлеңінде, 'зәмзәм суы құйылған ыдыс' деген сөз тіркесінен теңеу тудырған. Әйелдің құлағындағы: шаңырақ тәрізді, дөңгелек, үлкен сырғаның, мөреуерт тасының мөлт-мөлт етіп құбылуын, құтыға құйылған зәмзәм суына балайды. мағжанның мұндай теңеулері 1911 жылға дейінгі өлеңдерінде ғана кездеседі.

"Ескендірдің екі мүйізі" өлеңінде шаштағазының аузынан шыққан сөзді қағып алып, елге таратқан желдің әрекеті сайтанға баланады. Ескендір патшаның жалбырап өскен шашын, арыстанның жалына ұқсатады. Түсі суық, жалы жалбыраған арыстанның кескінін, патшаның ызбарлы бейнесімен ойша салыстырсақ, қандай адам болғандығын ойша көз алдымызға елестете аламыз. Ол - Ескендірдің мінез-құлқын суреттеу үшін алынған. Ақынның теңеуге алатын сөздері қазақтың тұрмысына лайық көшпелі тіршілігіне, малшылық, аңшылық кәсібіне тән сөздер. Мысалы, "Көбелек" өлеңінде, жоғарыдағыдай асыра теңеу жоқ. Керісінше, адам мінезіндегі жеңілтектік төмендетіліп, кемсітіліп көбелекке баланады. Қандай әрекетке барсақ та, ойланып барайық, алды-артымызға қарамай көбелектей, "отқа түсіп көтпейік" деп ескі теңеуді іс-әрекеттің өлше-

уіші ретінде, тәрбиелік мәнде қолданған.

Қорғасын құйған сақадай,
Сәулем менің салмақты.
Салыстырсам салмағын,
Қала қызы қаңбақты.

Осы шумақта қорғасын ертіп құйылған сақаның салмағы, адам мінезімен салыстырылған. "Қорғасын құйған сақадай, мінезі тым ауыр екен" деген сөз тіркесі бағ. Ақын оны қала қызы мен ауыл қызының мінездеріндегі айырмашылықтарға баға беру үшін қолданған. "Аққала" өлеңінде көбік қақтың бетін оқаға, оппа қағға топырлап кірген балаларды - тоғытқан тоқтыға, "Мылқышы" өлеңінде, қарлы боранда жемтігін іздеп құтырған қасқырлардың қимылын - "күр аттай, лақтай" деп келтіруі, халықтың тұрмыс-тіршілігінен туындаған теңеулер.

Бүктетіліп жатқан бөл,
Сүтке тойған марқадай.
Бұйра қою қақағай,
Бөлге біткен шалқалай.
Су жеп қойған жұмыс тас
Түйір-түйір малтадай,
Арнада өзен қылықты
Қылмындаған қалқадай,-

деп келтіреді "Еділде" өлеңінде.

Осы сегіз жолда үш теңеу бағ. Халық тілінде қалыптасқан "сүтке тойған қозыдай" деген теңеу көбінде балаларға бағышталыады. "Тойған қозыдай томпиып отырсың ғой, жатырсың ғой" деген сөздерді ересек адамдарға да қаратып айта береді. Сүтке тойған

қозы енесін іздемей жата береді. Ал марқадай - Мағжанның өзі тудырған теңеу. Бұл табиғаттың манаурап жатқан бейнесін суреттеу үшін қолданылған. Марқа - қозыдан ересек, енесін ем-бейді. Шәпке тойып алып жата береді. Малта - құрттың өзілмей қалған жұмыр формасы. Су соғып тастаған тасты малтаға балау - халық қолданысында бұрыннан бар.

Өзеннің арнасынан асып, бұлықсып ағуын, жігіт алдында әртүрлі қылықтар көрсеткен қыздың мінезіне балайды. Бұл - сөзім-күй теңеуіне келеді¹²⁹. Өйткені өзеннің ағысын қыздың қылмындаған әрекетімен ойша салыстыруымызға болады.

Мағжан поэзиясындағы теңеулерді осылайша әлденеше түрге бөлуге болады. Соның ішінде ерекше атап көтеріміз - Мағжан поэзиясындағы сөзім, күй теңеулерінің басымдылығы. Оның тамаша үлгісі "Қорқыт" поэмасында.

Қалмады көздің нұры, көргө айналдым,
Қараны - ақ, ақты - қара дегге айналдым.
Алмадай пісіп тұрған өмі бетім,
Қуарып, қаны қашып, күйге айналдым,-

деп келтіреді "Сағғайдым" деген өлеңінде.

Біріншіден "алмадай" теңеуі қазақ теңеулерінің үйреншікті танымал образдарының бірі. Бірақ халық ауыз әдебиетінде алма теңеудің предметі ретінде, қыздың беті - конкретті зат ретінде қолданылып келген¹³⁰. "Алма беті албырап, "өкі беті алмадай қып-қызыл" деген сөздер қыздардың сұлулығына бағышталып айтылады. Мағжан оны өзіне, ер адамға қаратып айтады. Бұл бұрыннан қолданылып жүрген бейнелі сөзді жаңғырту. Ақынның беті піскен алмаға ұқсатылады да, ұқсас белгі ретінде алманың тәттілігі

алынады. Логика заңына сүйенсек, ақынның екі бетін алмадай тәтті деу қате. Ақынның түрмеге түспеген кездегі шырайлылығын, түйсік арқылы сезінуге болады. Сондықтан бұл – сөзім-күй теңеуі. Өзінің түрмедегі келбетін оттың жанып түскен күлімен салыстырды. Мұны да әрбір оқырман ойша көз алдына елестете алады.

Сөні көріп төбем көкке тигендей,
Маңдайыңнан болдым иіскеп сүйгендей.

Тәңірі жазса, сарғаймаспын, шығармын,

Күнәм жоқ қой қасіретте күйгендей,-

дейді "Ғазизаға" өлеңінде. "Төбем көкке тиді" сөзім-күй әуенін білдіретін ауыз әдебиетінен ауысқан тұрақты тіркес. Оған ақын -дай жұрнағын жалғап, теңеу тудырып отыр. Бұл да сөзім-күй теңеуі. Өйткені, қуанған адамның бәрінің төбесі көкке тие беймәйді. Төбесінің көкке тиуі, үлкендігінен емес, ақынның рухани төбірөнісі, ішкі жан дүниесінің айран-асыр қуанышы. Түрмеде зарғып жатқанда, астынан іздеп келген қарымдасын көріп қуанғандағы ішкі жан толқынының сыртқа теуіп шығуы тұралы сөз болып отыр. Мағжан кейде теңеу сөздерді түйдектеп те қолданады. Оны "Еділде" өлеңінде былай келтіреді:

Түсте толқын елігіп,
Абыржып еді ойнақтай.
Көшке толқын тып-тыныш,
Қабыржыған қаймақтай.
Түсте толқын тулап ед,
Ойнақтаған тайлақтай.

Үшеуі де -- -тай жұрнағы арқылы жасалған. Сондай-ақ алтын-дай, жібектей, саф күмістей, күлдей, сүттіей, сүліктей, гүлдей,

әліктөй, төбеттөй, бөгідей деген фольклордағы танымал образдар арқылы да теңеулер тудырған. "Зунра", "Жазғы таң", "Сүйемін", "Зарлы сұлу", "Сұр құлын", "Жылқышы" деген өлеңдерінен байқаймыз.

"Зар" өлеңінде, жердің реңінен айрылуын, жастық шағы өтіп дірілдеп-қалтырап, өлімін күткен шалға теңейді. "Мәлдіреген қара көз", "көзі қап-қара өкен" деген тіркестер көзі шаралы әдемі қыздарға қаратылып айтылады. Оны "Жазғы түнде" өлеңінде:

Судай сұлу қара көз,

Сүйгеніне берген сөз,-

деп келтіреді. Сырт қағаранда осы өлеңдегі судай деген теңеу мағына бермейтін тәрізді. Бірақ ой жіберсек, су - мөлдір, тұнық. Енді осы мөлдірлікті қара көзге телісек, 'мөлдіреген қара көз' болады. Бұдан ақынның әр сөзге үлкен мағына бергенін байқаймыз.

Қазақтың халық поэзиясында - қоңрақ пен езді, жау мен жауызды жыланға теңеген. Ал Мағжан осы халықтық стильді жаңа құбылыстарға ауыстырып пайдаланған. Мысалы "Жазғы жолда" өлеңінде, жолды иірілген жыланға, "Толқын" өлеңінде, толқынды-бұралған жыланға теңейді. Алатаудың асқақ биігін - айдаһарға балайды. "Еркем", "еркетайым" деген тіркестер, күйеуге шықпаған қыздарға, жеңгелерінің еркелетіп қоятын аттары, оны бұрын әйелдер айтқан. Мағжан "Ғазизара" өлеңінде, қарындасына қолданады. Бұл - ескі сөзді еркектің айтуында, жаңаша пайдалану.

МЕТАФОРА. Мағжан метафораны пайдаланғанда да өзіндік ерекшелігі болған. Моғарыда айтқанымыздай, теңеуде қолданған әдісі - метафораға да ортақ. Мыс: "Осы күнгі ой" өлеңінде, қазақ халқын арыстанға, жолбарысқа балайды. Меріңнен, малыңнан,

адамыңнан айрылып жатсаңдар да қозғалмаған, неғылған халық едіңдер деп сенжиді. Арыстан едіңдер ғой, неге рухтарыңды жоғалттыңдар деп ел намысына қозғау салады. "Төгілген шашы" өлеңінде, қыздың денесін мамық қарға, тістерін меңуертке, "Сүй, жан сәулем" өлеңінде, қыздың денесін - ақ бұлтқа, жүзін - айға, тісін - меңуертке, көзін - құралайға балайды.

"Күміс нұрлы ай" өлеңінде алмас, қібек жел, деген дәстүрлі метафораларды өзгеріссіз қолданады. "Есімде... тек таң атсын!" өлеңінде, арқаның суын - күміске, қырын жібекке балайды. "Зуһра" деген өлеңіндегі -"бөті - алма, жүзі - ай" деген жолдар дәстүрлі метафоралық образдар. Осы сипатты метафоралардың қатарына - "Өткен күн" өлеңіндегі, тісі меңуерт тізілген деген балаламаларды да қосамыз. "Аққала" өлеңінде балалардың күлкілерін меңуертке балаған.

Дәстүрлі фольклорда, арулардың образдары - қоңыр қаз, аққу бейнелерінде суреттеледі. Оны "Батыр Баян" поэмасынан да байқаймыз. Туған жерінен айрылған қалмақ қызы, өзінің тұтқындағы күйін үйірінен айрылған аққу құсқа ұқсатады. "Зар" өлеңінде, сүйгенінен айрылғанына жаны күйзелген ақын, өзінің көңіл-күйін:

Енді бір өлгенім де, жүргенім де,

Қолымнан ұшқаннан соң қоңыр қазым,-

деп сүйгеніне қосыла алмағанын налу арқылы білдіреді. Қызды қоңыр қазға балауы - дәстүрлі эпитет.

АЛЛИТЕРАЦИЯ. Қазақтың халық поэзиясындағы аллитерация мен ассонанс сияқты дыбыс бірлестігін де мағжан поэзиясынан табамыз. "Ой" деген өлеңінде, "ой" деген сөзді жол басында қайталап отырған. Оны - "Р-ға" өлеңінен де байқаймыз.

Айлар өтті, ай көрінді, әлді жын,
Айлар өтті, айырылды күн мен түн.
Айлар өтті, ішкен удан айныдым,
Айқын болды ақырында жалған, шын.

немесе:

Бүгін менің құшағымда кім болды?
Бүгін менің құшағымда Гүл болды.
Бүгінгі түн маған алтын Күн еді,
Бүгін менің құшағымда Күн болды.

Ал "Түркстан" өлеңінде дыбыс қуалап отырған.

Түркстан – екі дүние есігі ғой,
Түркстан – ең түркітің бөсігі ғой.
Тамаша – Түркстандай жерде туған,
Түркітің тәңірі берген несібі ғой.

"А", "б", "о" дыбыстарынан басталған сөздерді қатарынан келтіріп, "т" дыбысын жол басында қолдану арқылы, өте әсерді дыбыс әуезділігін жасаған. Өлең жолдарының басы бір дыбыстан басталуы – ежелгі поэзиядан келе жатқан дәстүр. Ол – халық эпосында да, жыраулар поэзиясында да, Абайдың өзімен замандас ақындар өлеңдерінде де мол. Ол – Мағжан шығармаларына да тән. Десек те, Мағаң бір сөзбен басталатын жаңа әдісті қолданған.

Мағжан бабаларымыздың қазақ жерін жаудан қорғаудағы ерлік істерін, кейінгі ұрпаққа мұрас етіп жеткізуде гиперболаны қолданған. Әсірелей айту арқылы, олардың ойын өткенге бұрып, ел тарихын білуге жетелейді. Тарихын біліп өскен ұрпақтың ежет те батыл, қайсақ да қайратты, намысшыл, өз келетіндігін ескеуген. Ел намысы жоғары болған жерде – мемлекет болашағы-

ның баянды, іргесінің мықты болатындығына да кәміл сенген.
Мысалы: "Есімде... тек таң атсын!" өлеңіне назар салайық.

Сайланып сол мезгілде шықтық жонға,
Қыранша көз жүгіртіп оң мен солға.
Ақ найза алты құлаш белге байлап,
Айнымас алдасланды алып қолға.

Қанатты, қажымайтын тұлпар міндік,
Мібекпен жетпіс қабат белді будық.
Құрсанып қылыш өтпес мұздай темір,
Қиядан қыран құша жауға ұмтылдық.

Өлеңде, ақ найзаның алты құлаш болуын, оның белге байлануы әсіреленіп айтылған. Оны кәтеріп жауына сілтейтін батырдың өзін керемет адам етіп көз алдымызға елестетуге болады. Бұлай әсірелеу ауыз әдебиетіне тән. Бірақ бұлайша әсірелеуді бір адамның күшін көрсету үшін емес, күллі қазақ халқының күш-жігеріне баға беру үшін қолданған. Гиперболаны - жаңаша пайдаланудағы ақынның бұл да бір әдісі. Мәселен, "Батыр Баян" поэмасындағы қалмақ қызымен қашып кеткен Ноянның артынан қуып шыққандағы көк тұлпардың шабысы да әсіреленіп суреттелген.

Бауырнан Обағанның орғып өтіп,
Арыстан айдалада дүбір салды.
Дауылдай талмай есіп, желдей ұшып,
Түс ауа Жолдызекке жетіп қалды.

Баянның тұлпарының шабысы, батырлар жырындағы алты айлық жезді алты-ақ аттайтын тұлпардың шабысына ұқсатылған. Ақынның бұлайша асыра суреттеуі сөз жоқ, ауыз әдебиетінің ақынға жүргізген ықпалы. Болса да, бір қызға бола, алты алаштың намысына тиетін әрекетке бауғаны үшін, Ноянның қылығына назаланған,

Баянның, бұырқанған ашуын суреттеу үшін алынған.

ЛИТОТА. Мағжан поэзиясын сүзіп шыққанымызда "Әже" деген өлеңінен ғана кездесті. Әрі ол балалардың түсінігіне жақын, қиялына қиял қосарлықтай тым әсерлі болып шыққан. Соған қағанда ақын, гиперболалар мен литотаны балалардың фантазиясын жетілдірудегі құрал деп қағаса керек.

Сығырайған көзі көрінбей,

Томау-томау былшықтан.

Отырса бойы аспайды,

Қолындағы ұршықтан.

Мағжан поэзиясындағы психологиялық параллелизмдердің тамаша үлгісін "Шын соғлы" өлеңінен байқаймыз. Идеясы фольклордағы бақытсыз әйел тақырыбына ұқсас. Аталған өлеңде қазақ әйелінің ауыр тағдыры сөз болған. Аяғы ауыр, Оразкенді, күйеуі Балтабай боғанды күні шашынан сүйреп, тілдеп, төпкілеп далаға шығарып жібереді де, есікті іштен бекітіп алады. Өлеңде табиғаттың қаталдығы мен адам бойындағы қатыгездік салыстырылып, психологиялық параллелизмге түскен. Боғанды қау, желмен, суық күн аязбен егеске түскен. Сымдай боғанда кедәйлеу үсіп-тоңып отырса, жылы үйде байлау, уайымсыз жатыр деп ақын әлеуметтік теңсіздікті де сөз етеді.

Түнге қағай шегінен шығып ұйтқып соққан долы жел, дендегі қарды ойға үйіп тастаса, әбден ашуланып қаларына мінген Балтабай қорғансыз әйелді тысқа қуып шығады. Мұнда ақын тілсіз мылқау табиғаттың қаталдығын, адамның қатыгездігімен салыстырмалы түрде беріп отыр. Біздің байқауымызша ақын фольклорлық поэтикаға көп жағдайда қазақтың өз топырағына байланысты жәйттерді айтқанда көңіл бөледі.

Қазақтың ілгері дәуірлердегі ерлік-азықаттық жықлары негізінен "мен"-ге құрылған. Біз зерттеу барысында "мен" Мағжан поэзиясына да тән екендігін байқадық. Мағжан поэзиясында "мен"-ді халық атынан да, өз атынан да айтады.

Өзім - тәңірі, табынамын өзіме,

Сөзім - құран, бағынамын сөзіме.

Бүзушы да, түзеуші де өзіммін,

Енді ескілік, келдің өлеу кезіңе! -

деген жолдардан ақын өзінің ішкі психологиялық ерлігі мен ерлігін айтып отыр екен деп қалуға болады. Бірақ өлең мазмұнына философиялық ой жіберсек, "мен" деп ақын өзін емес, қазақ халқының айтып отырғандығын аңғаруға болады. Қазақтардың оқып білім ала бастауы ақынды шабытқа бөлеген. Білім алып өзге елдермен де иық тірестіретін болдық-ау деген қуанышын паш етіп, "ескілік қиғадың" деп қуанады. Өлеңдегі "арыстанмын", жолбарыспын деген жолдар қазақ халқының батырлығын, ер халық екендігін мақтаныш тұту. Қазақ халқының ұлылығын дәріптеу, өлеңде өктемдік бар. Ойға алған мақсатына жеткен көңілдің өз-өзіне ризалығы сөзіледі.

Мағжанның осы өлеңдегі "жумақ" сөзінің аясы көң. Онда қазақ халқының мейірімді, ақкөңіл, қолындағы соңғы дәнін берер ер мінезімен, намысына тисе, оттан, судан қорықпай тамұқтың отын жағар ер мінезділігін сипаттау үшін қолданған. Ақын қолданысындағы "мен", жекеліктен шығып, жалпылыққа көшкен.

патша, қазы, би - әлеуметтік мәні бар, халық арасында қалыптасқан терминдер. Ақын оны өзіне қаратып пайдаланып отыр. Патшаға, қазыға, биге өзгенің өктемдігі жүрмейді. Оларды айтқан сөздерінен, істеген әрекеттерінен тайдыру қиын. Халық

түсінігінде бұлар әділдіктің төрешісі. Ақынның оны қолдану тәсілінің сыры да осында.

"Өзім - патша, өзім - қазы, өзім - би" деген сөздердің қалтаарысында тұрған "менді" қойып оқысақ, "мен - патша, мен - қазы, мен - би" болып, "меннің" өктемдігі тіптен күшейер еді. Мағжан қолданысындағы "мен" батырлар жырындағы батырлық қарсыласына өз өктемдігін білдіре келіп, "сені жоямын, өлтіремін, құртамын!" дегеніне ұқсас келеді. Бірақ Мағжан "сені жоямын!" деген мағынада қолданбай, ойының азат, көңілінің төрешісі өзі өкөнін көлденең тақтып, саяси қарсыласының мысын басқан. Егер осы өлеңге екінші қырынан үңілсек, әдебиеттің демократиялығы үшін күрескен, авторлық, "менді" де байқаймыз.

Ал "мәр жүзіне" өлеңіндегі "меннің" қолданылуы тіптен асқақ. Ақын мұнда, қазақ жерінің бір көздегі біртұтас түрік мемлекетінің қада шаңырағы болғандығын, осы бір оттан, судан тайынбайтын қайраты мол, қанды балақ түрік тектес халықтардың айбатынан сескеніп, Қытай елінің, әйгілі "Қытай қорғанын" салғанын, өзінің сол - батыр халықтың ұрпағы өкөндігін айтып, дүние жүзіне жар салады. Бұл арқылы көйінгі ұрпақ көкірегінде ұлттық мақтаныш сөзімін оятады, және тегін танып-білуге тәу-биөлейді.

Қазақ сөзінің тұтас халықтық атауы - халықтық жиынтық ретінде Бұқар жырау өлеңінен басталады¹³¹. Қазақ поэзиясында қоғамдық оймен қатау бұқаралық мүдде тым әріден басталған. Өлең тілінің халықтық мүдде тұрғысында, идеялық құрал қызметінде жұмсалуды, саяси мән /баяу/ алуы мұрат Мөңке ұлынан басталып, Махамбет поэзиясында күш алған. Осы дәстүр Мағжан

Поэзиясында да жалғастығын тапқан. Ақын өлім, жерім, алашым деген сөздерді мол қолданған. Мәселен "өл" сөзі Махамбет өлеңдерінде 20-дан артық, "халық" сөзі 10-нан артық, "жұрт" сөзі 5 рет, "алаш" сөзі 4 рет кездеседі.

Мағжанда "өл-өлім" сөзінің 100 рет қолданылуы бұл сөздің тіркестік қолданысының молдығын, тіркес аясының әр тарап өкөндігін білдіреді. Қазақ сөзі - 32 рет, алаш сөзі - 64 рет, жерім - 4 рет, жұртым - 5 рет, халқым - 10 рет. Бұдан біз Махамбеттен кейін қазақ поэзиясында халық, өл, жұрт, алаш, қазақ сөздерін мол қолданған ақын - Мағжан өкөндігін аңғарамыз. Қазақ әдебиетінде "ұлтым" деген сөзді - "Мауынгер жұрты" өлеңінде алғаш қолданған ақын - Мағжан. Бұл арқылы ақынның поэзиясының тақырыптық сипатымен идеясы айқындалады. Мағжанда дарашылдық мүдде жоқ, халықтық мүдде.

Мағжан халық әдебиетінің барлық табыстарын толық мөңгеріп, көңінен пайдаланған. Мағжан - лирик ақын. Болса да оның өлеңдерінен өл тағдыры, халық мұңы, қуанышы, күйініші бөлек емес.

Ал мына төмендегі сөздерді "Мағжанның афоризмдері" деп атауымызға болады. "Нәжісті - доңыз, сүйекті - ит жияды". "Мергеннің мылтығына қарсы жүрме", "Құл ғана - қоланы ылғи қабылдайды" т.б.

СӨЗ СОҢЫ

Біз Мағжан Жұмабаев поэзиясының ауыз әдебиетімен байланысын зерттей келе, өлеңдерінің, мақалаларының дәстүрлі фольклормен тығыз байланысты өкөндігін анықтадық. Өлеңдерінен халық өкөндігін әуенін, эпикалық сарындарды, ертегінің мифтік ізін

немесе халықтық наным-сенімдерді, жоқтау, мақал-мәтел, салт-дәстүр шешендік сөз үлгілерін байқадық.

Ақын олардың бірің фольклордағы дайын күйінде алса, екіншісінде эстетикалық көзқарасына, түсінік-талғамына ыңғайлап пайдаланған.

Мағжанның Кенесары-Наурызбай "Оқжетпестің қиясында", "Ертегі" поэмаларында өткен тарихқа бауы, сол кездегі проблемаларды қамтудан қашқандық, иә болмаса кейін шегінгендік деп қарауға болмайды. Көңісініше, халық тәуелсіздігі үшін шөйт болған батыр бабаларымыздың рухын көкке көтеру, тарихын, өткенін ұмыттыра бастаған шовинистік пиғылдағы Ұлы орыс саясатына қарсы философиялық үн қату. Ақын осы ойға алған мақсатын іске асыруда, халық ауыз әдебиетінің маңызына ерекше назар аударған. Сондықтан да фольклорды халықпен екі ортадағы дәнекер ретінде пайдаланған. Қазақ халқының тәуелсіздігі, бірлігі, бостандығы үшін күрескен - Абылайхан, батыр Баян, Кенесары-Наурызбай, Сыздық сұлтан сынды ерлерінің ел назарынан тыс қалып, ұмытыла бастауы бір кездегі, батыр халықтың рухының жойылуына апарып соғарын Мағжан түсінді. Сондықтан да дәстүрлі фольклорды пайдалана отырып, халқымыздың ойын өткенге бұруға әрекет жасады.

Фольклорды пайдалануда Мағжанның, сол кездегі өзімен тұстас ақындарға ұқсамайтын басты ерекшелігі болды. Мағжан фольклорға "томеннен қарады" /горизонтально/¹³². Совет әдебиетінің негізін салушы: С. Сейфуллин, І. Мансүгіров, В. Майлин, С. Мұқанов т.б. ақын-жазушылардың фольклорды пайдалану әдістерімен салыстырғанда, осындай өзіндік ерекшелігімен оқшауланады.

Мағжан фольклорлық сюжеттерді халық аузында айтылып, халық санасында сақталған дайын күйінде пайдаланған. Оны тек әдебиетпен қоршап, көркемдеп, әшекейлеп берді. Мағжанның фольклорды бұлайша пайдалануы – Пушкиннің фольклорды пайдалану әдісіне келеді. Сондықтан да Мағжанды орыс ғалымдарының "қырғыздың Пушкині" деуінің бір сыры осында емес пе екен деген ой келеді.

Халықтық сюжетті өңдеусіз қолдануын "Қойлыбайдың қобызы", "Қорқыт", поэмаларынан аңғарамыз. Ал "Батыр Баян" поэмасында қосымша эпизод үшін, Ноян мен қалмақ қызының образдарын ойдан жаратқан. "Оқжетпестің қиясында", "Ертегі" поэмасында тарихи аңыздарды өз ішінен кеңейткен. Бұл ертегілердің мазмұнына қарап, орыс әдебиетіндегідей "элеуметтік бағыты бар ертегілер" деген топтамға көлеміз.

Мағжан шығармаларында тек фольклорлық аңыздарды пайдаланумен шектелмеген, кейінгі ұрпақты жер аттарымен таныстыруды мақсат еткен. Мәселен "Сауыарқа" деп аталатын даласының қандай жерлерді қамтитынын, "Өткен күн" өлеңінде былай келтіреді.

Еділ, Майық, Саудағия,
Белгілі жұртқа ескі су.
Тәтті, дәмді, тармақты,
Ұзын Ертiс, Жетiсу,
Осы бес су арасы,
Сауыарқа деген жер өді.

Сауыарқаға қай жерлеріміз қарайтынын бұрынғы бабаларымыз білсе де, оны көбіміз біле бермейміз. Мағжан содан бізге дерек береді.

Кезінде Мағжанмен иық қағыстырған ақын – С. Сейфуллин

советтік шындыққа құдайдай сенген. Оны "менің революциям" /С.Қи-
рабаев/ деп атаған. Сондықтан да 1923 жылы Мағжанның "Батыр Баян"
поэмасы жарық көргенде оған қарсы жауап та жазады.

Бұдан Сәкеннің тарихтағы Абылайханның ролін, оның жоңғар-
ларды жерімізден түбегейлі қуып шығудағы ерлік істерін білме-
ген, оны бағаламаған деген пікір тумаса көрек. "Абылай тұсында
азғана қазақ біраз қанатын жайып, қалмақты тықсырып қоныс алған-
мен, орыс патшалығы кіші жүзді бағындырып, қазақты күнбатыс,
солтүстіктен, күншығысқа қарай айнала темір құрсауға алғандай
құрсауын мықтап бекіте берген. Сөйтіп бір кезде киікше, құланша
жеңкіген қазақ ақыры көліп құрсауға түскен. Қазақты қамаған
құрсауын орыс патшасы қысыңқырап, қазаққа ақырындап, тұяқты,
уысты ұзын қолды сала бастайды"¹³³, - деген сөздеріне қарағанда
Абылайханның саясатын түсінген тәрізді.

Сәкеннің аңыздағы Абылайхан образын бұрмалап жазу сыр-
мынада, Біріншіден, Сәкенге сол кездегі тарих ғылымында Абылай-
ханға берілген ресми бағалау әсер еткен. Екіншіден, Мағжан
"Батыр Баян" поэмасын ерте жазды. Үшіншіден, Сәкен "Көкшетау"
поэмасын жазған - 1928 жылы коммунистік партия баспасөздің
демократиялық хұқын жойып, өз үстемдігін әктем жүргізе бастаған
кезі болатын. Ол ойымызды төмендегі пікірлер қуаттай түседі.

Абылайхан билеген кез халықтың есінде зорлық зомбылық
дәуірі болып қалды¹³⁴. Абылай тек мейірімсіздік қана хан-
дық өкіметті бөрік тұрақты етеді деп санады¹³⁵. Сәкен өзі-
нің "Көкшетау" поэмасында оны "өл талаушы Абылай" деп
атайды. Сәкен көрші отырған екі өл қазақ пен қалмақтың
үзақ жылдар жауласып көлуінің негізі хандық құрылыспен,

оның басында отырған феодалдардың мүддесімен байланысты деген қорытынды жасайды¹³⁶. Сондықтан да халықтық сюжеттегі Абылайхан образын сырттай да, іштей де өзгерткен.

Сәкен поэмасында Абылайхан жазықсыз жатқан бейбіт қалмақ елін шабушы, "атпен басып таптаған, қан көбікті сорғалатып, әйел-қыздарды атқа еңгезіп, жүкті әйелдердің ішін жарып, баласын тізерсектен бір сұғып, көрегеге іліп кеткен "зоғлықшы, қиянаткер сипатында суреттеледі¹³⁷. "Көкшетау" поэмасында әл арасына тарап келген көне аңыздардың ізімен кетпей, сол құбылыстарға жаңа дәуірдің коммунистік дүние таным тұрғысынан қараған¹³⁸.

Ғалымдардың осындай пікірлерін жинақтай келгенде түйген ойымыз мынау - Сәкен, фольклорды "жоғарыдан" /вертикально/¹³⁹ пайдаланған. Сәкеннің түсінігінше, фольклор әдебиетке еңделіп кіруі керек. Бұл - орыс әдебиетінде фольклорды пайдаланудағы, өзіндік ерекшелігі болған Жуковскийдің әдісін еске салады¹⁴⁰. Біз бұл салыстырулар арқылы, С. Сәйфуллиннің қазақ әдебиетіндегі ролін төмендетуді мақсат еткеніміз жоқ. Көрісінше, Мағжанның фольклорды пайдалану әдісін айқындағымыз келді.

С. Сәйфуллин халық ауыз әдебиетін сүйе тұра, оны құрметтей тұра фольклорлық қайсы бір сюжеттерді, өзінің көркем әдеби нысанасына қарай өзгертуге міндеттімін деп ойлаған. Сөйтіп, фольклордың өзіне ықпалдылығын жеңіп алуға тырысқан, фольклорды пайдалануда өзінше бағыт іздеген. С. Сәйфуллин - бірінші кезекте халық поэзиясының арасынан қарсылық элементтерін, яғни өзін-өзі азат ететін күш иелерін іздейді /Адақ образы/.

Мағжанның басты ерекшелігі сол - С. Сәйфуллин, С. Мұқанов тәрізді халық ауыз әдебиетінен өзін-өзі азат ететін қарсы-

лық элементтерін іздемеген. Халық езі көтерілсе ғана оқтақ мақсатқа жетуге болады, жәке адамның бостандық үшін күресуі мерт болумен тынады дегенді аңғартады. Оны "Ертегі" поэмасындағы Сыздық образы арқылы аңғартады. Бұл пікірімізді мына сөздерімен дәлелдейік. "Азған елге жалғыз Сыздық не қыла алсын? Жалғыз езі "ретті" қалай көлтіре алсын? Аласұрған Сыздық ойдан-қырға жортумен емірі озады"¹⁴¹.

Сондықтанда Мағжан фольклордың халықтығын қолдайды, халық ауыз әдебиетінің арасынан бостандық үшін жеке күресетін образ іздемейді. Жазып отырған шығармасын сол ортаға ыңғайламайды. Көбісінше балаларға тәрбиелік бағытта, оқуға жеңіл, жаттауға оңай, үлкендерге - сырлы, мазмұнды, философиялық терең мәнде болуын қалаған.

С. Мұқанов өзінің "Сұлушаш" поэмасын қазақ ауыз әдебиетіндегі эпикалық дәстүрмен жазған. Поэмада Алтайдың туған күнінен есейіп, ержеткен, Сұлушашқа ғашық болған, өлгенге дейінгі бүкіл ғұмыры баяндалады. Мағжан образын оқушыларға таныстырып жатпай бірден бастап кетеді.

С. Сейфуллин мен С. Мұқанов халықтық фольклорды сол қоғамның ой-пікіріне, дәуір үніне бағыштап қолданған. Осы тұрғыдан қарағанда, Мағжанның дәстүрлі фольклорды пайдалану әдісі, шығармасының мағынасы мен мазмұны айқындалады. Мағжан қолданған бұл әдіс - сол кездегі өзге ақын-жазушылар тарапынан қолдау таппай қалды десек қателескен болар едік. Жиырмамыншы жылдарда фольклорлық сарынды өңдеусіз, сол қалпында пайдаланған "Беташар" /І. Жансүгіров/, "Тұлпар жорығы" /С. Мұқанов/, "Батырақ Қобыланды" /Ә. Тәжібаев/ сияқты поэма, толғаулардың жазылуы, қазақ совет әдебиетінің қалыптасу дәстүріндегі әлсіздіктеу"¹⁴² деп

танылды. Бұдан жиырмамыншы жылдар ішінде фольклорды әдебиетте пайдалануда, қазақ әдебиетінде үлкен тартысты-таластардың болғандығын аңғарамыз.

Ақын шығармалары қазақ әдебиетінің тәрінінен алынып тасталған жылдар аралығындағы, жылжып жатқан әдеби процестерде, фольклорды зерттеудің шекаралары әжептәуір кеңейтілді және бұл мәселедегі ғылыми түрде ғана емес, әлеуметтік ортадағы, қоғамдық өмірдегі, идеологиялық күресте қолданылған бірден-бір ерекшелік болып қабылданды¹⁴³. Мағжанның қайсыбір өлеңдері мен поэмаларын талдағанда саяси көзқарастарына тоқталғандығымыз сондықтан.

Зерттеу барысында Мағжан фольклорды жазба әдебиетінде пайдалануда, алдына екі түрлі мақсат қойғандығы айқындалды. Бірінші, ол қазақ халқының асыл қазынасын көлешек ұрпақ үшін, тарих үшін қажет дүние деп ойлаған. Екінші, халқымыздың өткен тарихын жазба әдебиетте жырлап бөруді, азаматтық борышым деп санаған. Батыс, шығыс, орыс әдебиетінен үлгі ала отырып, сюжеткер өзін қоғамнан, халқын бөле алмаған. "Бағыты біу бола тұра әркімнің өз тарихы сөйлейді", біздің ой-қиялымыздан азиаттық иісіміз жан-жағымызға тарамасына өш мүмкін емес"¹⁴⁴, - деген пікірін дәлелдеген. Ата-бабамыздан мирас рухани байлыққа атүсті қақпаудан сақтандырған.

МАҒЖАН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҚАЙСЫ БІР ТҮСІНІКСІЗ СӨЗДЕРГЕ АНЫҚТЫМА

1. Күйлеген - әндөткен, билеген деген мағынада. "Мазғы жолда" өлеңінде.
2. Лат, манат - Қазан төңкерісінің алдында шығарылып тұрған латыштар мен әзербайжан мемлекеттерінің ақшасы. "Бостандық"

өлеңінде.

3. Кебем – тілегінді қабылдаймын деген мәнде. "Батыр Баян" поэмасында, Ноянның тілегіне ұзылығын білдірген қыздың сөзі.
4. Ақсыға – мәңгілікке деген мәнде. Бұл да сонда.
5. Міндеген – күлкі еткен деген мағынада. "Тоқсанның тобы" поэмасында.
6. Құбыл – өзгерсе деген мәнде. "Лақыма" өлеңінде.
7. Қабыл – күп алып, "М. Д. Абақтыдан шыққанда" өлеңінде.
8. Дат – ерекше. "Мүсіп хан" поэмасында.

ЕСКЕРТУЛЕР:

1. Исмайылов Б. Әдебиет жайлы ойлау. Алматы, Жазушы, 1968, 71 б.
2. Кравцов Н.И. Русская проза. второй половины XIX века и народное творчество. М., 1972; Савушкина Н.С. Русская советская поэзия 20-х годов и фольклор. М., 1971; Минц З.Г. Литература Александра Блока, спец. курс для заочников. Тарту, 1965; Орлов В. Поэма Александра Блока, "Двенадцать", М., 1967; Коржан В.В. Есенин и народная поэзия. Л., 1969.
3. Медриш Д.Н. Литература и фольклорная традиция. Выходцев М.С. Новаторство, традиция, мастерство. Л., 1973; Долгат У.В. Фольклор и литература народов Дагестана. М., 1962; Литература и фольклор. М., 1981.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. А., т.І. 1964, 153 б.
5. Сонда.
6. Кравцов Н.И. Русская проза второй половины XIX века и народное творчество. М., 1972, с. 41.

7. Жұмбабаев М. Шығармалары, А., 1989, 340-341 б.
8. Сонда, 343-344 б.
9. Сонда, 346 б.
10. Әуезов М. Шығармалары. А.,
11. Жұмбабаев М. Шығармалары. А., 1989, 433 б.
12. Байтұрсынов А. Ақ жол. А., 1991, 222 б.
13. Сонда, 214 б.
14. Сонда, 14 б.
15. Қасқабасов С. Кітапта: Қазақ фольклористикасының тарихы. Алматы, 1988, 179 б.
16. Әдеби мұра. А., 1970, 41-42 б.
17. Қазақ әдебиетінің тарихы. т. 2., А., 1961, 536 б.
18. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы. Лениншіл жас журналы, 1923, №5.
19. Сонда.
20. Солтүстік Қазақстан облысы, Булаев ауданының тұрғындары, көнекөз қариялар; Рамазанов Нығрайдың, Рамазанова Галияның, Нұрмағамбетов Серғазының аузынан жазылып алынды. - Автор.
21. Лермонтов Ю.М. Сочинения. т.1, М., "Правда", 1988, с.95.
22. Қазақ бақсы-балгерлері. А., 1993, 12 б.
23. Тайлоқ Ә.В. Первобытная культура. М., 1989, с. 372.
24. Байтұрсынов А. Ақ жол. А., 1991., 363 б.
25. Чулошников А.И. Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Оренбург. 1924, с.15.
26. Сонда, с. 3-6.
27. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы, Лениншіл жас журналы, 1923, №6.

28. Ғабдуллин М., Ысқақов Б. Халық ауыз әдебиеті, А., 1974, 20 б.
29. Байтұрсынов А. Ақ жол, А., 1993, 433 б.
30. Балалар әдебиетінің хрестоматиясы, А., 1966, 30 б.
31. Өмірәлиев Қ. ХҮ-ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. А., 1976, 126 б.
32. Байтұрсынов А. Ақ жол кітабында, 405 б.
33. Ломоносов М.В. Молн. собр. соч. т.2. М., 1951, с. 345-371.
34. Валиханов Ч. Мол. собр. соч. т.1. А., 1984, с. 216. Қараңыз: Кенесары-Наурызбайдың әдебиетте бейнеленуі. Кітап түріндегі қолжазба. ҚҰТ Академиясы. сирек кездесетін қолжазбалар қорында. № 1331 дәптер, 338 б.
35. Булаев ауданында тұратын Зейнолла Олжабаев /1930/ және жазушы Хамза Абдуллиннің аузынан жазылып алынды.
36. Чистов К.В. Специфика фольклора в свете теории информации. Вопросы философии. М., 1972, с.106.
37. Сонда, с.108.
38. Валиханов Ч. Мол. соб. соч. т. 1. с. 221.
39. Фольклор как искусство слова. М., 1966, с. 163.
40. Валиханов Ч. Мол. сов. соч. т. 1. с. 216.
41. Асқақов Е. "Батыр Баян" туралы біреу дерек. "Мәдениет" журналы, 1989, №8, 125 б.
42. Фольклор как искусство слова. М., 1966, с. 163.
43. Есенбеклин І. Шығармалары. т. 6. А., 1986, 506 б.
44. Сонда.
45. Қазақ әдебиетінің тарихы. т. 2. А., 1961, 556 б.
46. Валиханов Ч. Мол. соб. соч. т. 1. с. 132.
47. Қазақ бақсы-балгерлері. А., 1993, 27 б.

48. Ғзаймосғзязи фольклора и лит-ры народоғ Дағестана. махаакала, 1986, с. 98-99.
49. Сонда. с. 122.
50. Өуезоғ М. шығармалары. т. 17, 1985, 171 б. Қараңыз: Қазақ әдебиетінің тарихы. т. I. 1964, 126 б. Байтұрсыноғ А. ақ жол. 1991, 428 б. Сейфуллин С. т. 6. 1957, 140 б.Ғабдуллин М. Ысқақоғ В. Халық ауыз әдебиеті, 1974, 27 б.
51. Халықтың жылау-жоқтауларының түрлеріне байланысты мынадай еңбектерді қараңыз: Халилоғ Х.М. Песенные жанры фольклора народоғ Дағестана. Жанры фольклора народоғ Дағестана. Махаакала. 1979; Гағжиевой С.ш. аджиева А.м. Похорононый оғраэ и причитания кумыков. Семейный быт народоғ Дағестана. Махаакала. 1981.
52. Ғзаймосғзязи фольклора и лит-ры народоғ Дағестана. Махаакала. 1986, с. 113.
53. Сонда, с. 110.
54. Ғзаймосғзязи фольклора и литературы Дағестана. Махаакала, 1986, с. 118.
55. Сонда. с. 118. Қараңыз: ахлаков А.А. Исторические песни народоғ Дағестана и Северного Кавказа. М., 1981.
56. Ғзаймосғзязи фольклора и литературы Дағестана. Махаакала, 1986, с. 116.
57. Сонда, с. 117.
58. Сонда, с. 120.
59. Медриш Д.Н. Литература и фольклорная традиция. Саратов, 1980, с. 22.
60. Уелиханоғ Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. Кітапта: Қазақ бақсы-балгерлері, 13-14 б.

61. Штернберг Л.Я. первобытная религия. Л., 1936, с. 330.
62. Бахтин М.А. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975.
63. Медриш Д.Н. Структурахудожественного время и фольклора. Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. Саратов, 1974, с. 122.
64. Петров В.В. Взаимодействие традиции и рукописных литератур.
65. Ибраев Ш. Қазақ эпосы. А., 1987, 51 б.
66. Бөдібаев Р. Сауқылмас қазына. А., 1983, 238 б.
67. Валиханов Ч. Мол. сов, соч. А., 1984, с. 132.
68. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Л., 1940, с. 105.
69. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. А., 1960, 307 б.
70. Ибраев Ш. Қазақ эпосы. А., 1987, 62 б.
71. Кенесары-Наурызбайдың әдебиеттегі бейнеленуі. ҚҰҒ Академиясының сирек кездесетін қолжазба қорында, 349 б.
72. Бөдібаев Р. Ертегіден эпосқа. Мұрагер журналы, 1992, № 2, 23 б.
73. Литература и фольклор. Свердловск., 1986, с. 24.
74. Фольклорная традиция в русской литературе. Волгоград, 1986, с. 78.
75. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. А., 1987, 70-73 б.
76. Бекхожин Х. Кенесары Наурызбайдың әдебиеттегі бейнелері. Әдебиет және искусство журналы. 1941. №5, 120 б.
77. Кенесары-Наурызбай. Нысанбай жырау нұсқасы. парасат журналы, 1991, № 6-7 сандарында.
78. Сейфуллин С. Шығармалары. т. 2. А., 1987, 57 б.
79. Бекмаханов Е. Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қоз-

- ғалысы. Жұлдыз журналы. 1992, № 6, 95 б.
80. Сұлтан Сыздық төрөнің тарихы. Минаған Ахметұлы Әзміқан Кенесарин. ҚҰҒ, Академиясы кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорында сақтаулы.
81. Кенесарин А. Кенесары - Садық. Ташкент., 1898, с. 25.
82. Сонда, с. 1.
83. Бекмаханов Е. Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы. 90 б.
84. Кенесарин А. Кенесары-Садық. Ташкент., 1898, с. 70-71.
85. Сонда, с. 75.
86. Сонда, с. 2.
87. Сонда, с. 31.
88. Сонда, с. 40.
89. Кенесары - Наурызбайдың әдебиеттегі бейнелеуі. 356 б.
90. Қазақ әдебиетінің тарихы, т. 1. А., 1960, 228 б.
91. Петров В.Т. Взаимодействие традиции в младописьменных литературах. Новосибирск, 1987, с. 67.
92. Творческая индивидуальность писателя и фольклор. Элиста, 1985, с. 118.
93. Ертегілер. т. 4. А., 1989, 189 б.
94. Русская литература и фольклор. первая половина XIX века. Л., 1976, с. 141.
95. Мағжанды өзінен кішілер "Мәже" деп өркелетіп атаған.
96. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. А., 1987, 180 б.
97. Мағұллан Ә. Ежелгі жыл, аңыздар. А., 1985, 205 б.

98. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан. А., 1966, 29 б.
99. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. А., 1989, 116 б.
100. Шеллинг. Философия искусства. М., 1966, с. 5.
101. Сонда.
102. Герцен А.И. Собр. соч. в 30 томах. т. 1. М., 1954, с. 319.
103. Русская литература и фольклор. Первая половина XIX в., Л., 1976, с. 7.
104. Азадовский М.К. Статьи о литературе и фольклоре. М.-Л., 1960, с. 220.
105. Елеукенов Ш. Мағжанның эстетикалық көзқарастары. Жұлдыз журналы. 1992, № 6, 187 б.
106. Шеллинг. Философия искусства. М., 1966, с. 10.
107. Сонда, с. 190.
108. Ежелгі жыр аңыздар кітабында. 216 б.
109. Сонда, 220 б.
110. Сонда, 224-225 б.
111. Сейфуллин С. Шығармалары, т. 6, А., 1964, 170-171 б.
112. Уәлиханов Ш. Шығармалары, т. 2. А., 1985, 159 б.
113. Қазақ бақсы-балгерлері кітабында. 4 б.
114. Бөрдібәев Р. Ертегіден өспекке. Мұрагер журналы, 1992, №2, 28 б.
115. Ахундов М.Ф. Избран. М., 1966, с. 5.
116. Звездная книга. Царючество сбываются. А., с. 3.
117. Қожакеев Т. Сатира - күштілер құралы. А., 1988, 104 б.
118. Сейфуллин С. т. 6. 239 б.
119. Тайлор Э.В. Первобытная культура. М., 1989, с. 369.

120. Сонда, с. 403.
121. Қазақ бақсы-балгерлері кітабында. 20 б.
122. Тайлоу Ә.Б. Первобытная культура. с. 368.
123. Сонда, с. 287-288.
124. Сонда, с. 288. Қараңыз: Штернберг. Л.Я. Первобытная религия. Л., с.330.
125. Сонда, с. 366.
126. Тайлоу Ә.Б. Первобытная культура. с. 407-410.
127. Қазақ бақсы-балгерлері кітабында. 15 б.
128. Тайлордың кітабында, с. 407.
129. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. А., 1978, 43 б.
130. Сонда, 49 б.
131. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. А., 1976, 153 б.
132. Азадовский М.К. Статьи о фольклоре. М-Л., 1960, с. 220.
133. Сейфуллин С. т. 6, 43 б.
134. Қазақ ССР тарихы. т. 1. 277 б.
135. Сонда, 340 б.
136. Қирабаев С. Сейфуллин. А., 1962, 309 б.
137. Нұрғалиев Р. Қазақ революциялық поэзиясы. А., 1987, 91-92 б.
138. Бөдібаев Р. Сағқылмас қазына. А., 1983.
139. Азадовский М.К. Статьи литературы и фольклора. М-Л., 1960, с. 221.
140. Сонда, 222 б.
141. Жұмбаев М. Шығармалары, т. 1. А., 1989, 343 б.
142. Исмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. А., 1968, 86 б.

143. Выходцев И.С. Настыке художественных культур: /проблема фольклоризма в литературе //В кн.: Русский фольклор XIX: Вопросы теории фольклора. Л., 1979, с. 3-30. Гоцелов А.А. К истолкованию понятия "фольклоризма литературы". В кн.: Русский фольклор. XIX. Вопросы теории фольклора. Л.: 1979, с. 31-48.
144. Елеукенов Ш. Мағжанның эстетикалық көзқарастары. Жұлдыз журналы, 1992, №6, 187 б.

М А З М У Н Н

КІРІСПЕ	3
БІРІНШІ ТАРАУ	
Ақын лирикаларындағы фольклорлық айшықтар	6
ЕКІНШІ ТАРАУ	
Фольклордағы кіші жанрларды пайдалану	36
ҮШІНШІ ТАРАУ	
Аңыздан поэмаға	54
ТӨРТІНШІ ТАРАУ	
Ақын шеберлігі	70
Сөз соны	140
Ескертулер	147